

SÍNTESI HISTÒRICA I
GEOGRÀFICA DELS
MUNICIPIS DE LES
VESSANTS VALLESANA,
DEL CONGOST I
OSONENCA

GRAN GEOGRAFIA COMARCAL DE CATALUNYA

Fundació Enciclopèdia Catalana. Volumes 1 i 6.

(Tots aquests articles tenen per autor Antoni Pladevall, llevat del de la Garriga, que és de Joan Hernandes.)

SANT PERE DE VILAMAJOR

Sant Pere de Vilamajor, després de Tagamanent, és el municipi més extens del sector del Montseny, amb 34,74 km². En el seu terme es pot distingir clarament el sector pròpiament vallesà, que arriba fins a Can Perera de Canyes i la zona d'urbanització dels Refugis del Montseny, lògicament el planer i poblat, i el sector montsenyenc a partir del turó de Sant Elies, especialment el de l'antiga parròquia de Santa Susanna, situada sota els contraforts llevants del pla de la Calma i en una graonada sobre la vall de la Tordera.

El sector S es troba envoltat pels dos Palautordera, Sant Antoni i Vilamajor i Montseny i el sector N o montsenyenc per Cànoves, Montseny i Fogars de Montclús. El municipi arriba en el seu extrem NW al turó d'en Cuc (1.235 m alt), on confina amb Montseny, Tagamanent i Cànoves, i en el seu extrem SW a una gran pedra foradada, on hi ha una altra fita de quatre termenals: Sant Pere de Vilamajor, Cànoves i Cardedeu. També termeneja el seu terme amb un petit sector de Llinars, corresponent a l'antiga parròquia de Sant Joan Sanata.

La zona més al N del sector montsenyenc es caracteritza per l'abundància de roques esquistoses, en les quals hi ha jaciments de plom i de ferro sense explotar i vegetació més pobre, puix que des del límit on acaba l'alzina només hi ha brucs i ginebrons, mentre que al sector de Santa Susanna abunden els castanyers i les pomeres i prolifereixen les alzines. Més al S d'aquest mateix sector la cresta de turons on hi ha l'ermita de Sant Elies (999 m), el turó de Pi Novell (1.272 m), el turó del Pou i el turó d'en Cuc (1.235 m) parteix les aigües cap a la Tordera, per mitjà dels torrents de Santa Susanna, de Vallmanya o la riera de Palau, o bé cap a la riera de Mogent, per la riera de Canyes i la de Vallserena.

En contraposició, la zona S del terme és relativament plana, per bé que

solcada per torrents i rieres (els de can Volard, del Joncar, la riera de Vilamajor, i la de Vallserena) que baixen cap a la riera de Mogent. Les altituds d'aquest sector oscil·len entre els 300 i els 400 m.

La zona forestal ocupa unes 2.100 ha, la de pasturatges 772 i l'agrícola unes 360 ha, de les quals unes 60 de regadiu. Els principals conreus són cereals, farratges, patates, alguna zona residual de vinya i hortalisses al regadiu. En l'aspecte econòmic i industrial el terme compta amb petites empreses de productes tèxtils, mobles, alimentació i de pinsos, que donen feina a unes 65 persones, però la principal font de riquesa és el turisme i l'estiueig, que ha fet aparèixer entorn de la població i a llocs més apartats del terme algunes urbanitzacions com Can Degollada, Can Vila, Can Sorell, Can Ram, les Pungoles, Vallserena, les Faldes de Montseny o els Refugis del Montseny. Segles enrere el terme de Vilamajor era molt més extens que avui dia (uns 62 km², puix que comprenia també els actuals municipis de Cardedeu i de Sant Antoni de Vilamajor. En el fogatjament de 1381 el gran terme de Vilamajor tenia un total de 153 focs, dels quals 84 corresponien a Sant Pere de Vilamajor, 61 a Cardedeu i 8 a el Fou. Era un cens superior al de la mateixa vila de Granollers. L'any 1599 se separà del terme la batllia de Cardedeu, per privilegi del rei Felip III de Castella, i vers el 1840 se'n separà el sector de Vilanova o parròquia de Sant Antoni de Vilamajor, ara dit simplement Vilamajor, que amb el Fou formà municipalitat a part.

El cens de Sant Pere de Vilamajor, que incloïa encara Vilamajor o Vilanova de Vilamajor, era de 95 famílies el 1553, i de 1.200 habitants el 1719. Poc després de la separació dels dos Vilamajor, el 1857, Sant Pere quedà amb 1.040 habitants i la parròquia i terme de Sant Antoni de Vilamajor, o Vilamajor a seques, amb 1.066. El municipi de Sant Pere va començar a decreïxer a partir del 1877, quan enregistrava 886 habitants, i continuà davallant fins al 1920, quan tenia 712 habitants; inicià aleshores una lenta recuperació fins a 807 habitants el 1940, però davallà de nou al decenni següent a 699 habitants el 1950, i a 574 el 1970. Darrerament el municipi ha experimentat una tímida creixença, que li dona 702 habitants el 1981.

El terme de *Villa Maiore* surt esmentat el 941 quan el comte Sunyer comprà un terreny en el dit lloc i el 1044 s'esmenta la seva església parroquial, dedicada a Sant Pere. El seu origen, però, seria molt més vell como ho comprova la làpida sepulcral de l'any 872, encastada ara a la façana de l'església parroquial, que diu: «+HIC REQUIESCIT ORILA PRESBITER VIXIT ANNOS LXXX, OBIIT ERA DCCCCX». Aquesta làpida, feta en un gros palet de riu, estigué abans situada a l'entrada del cementiri. D'altra banda l'antiguitat del terme ve comprovada per la documentació guardada a l'arxiu parroquial que comença amb notícies dels anys 954 i 986.

El nucli de la Força de Sant Pere de Vilamajor.

La importància històrica del terme li ve d'haver estat antigament un domini comtal i reial, centrat en un antic palau que es trobava al solar de l'actual església, a l'indret conegut encara amb el nom de la Força. En aquest palau de Vilamajor residiren temporades els comtes de Barcelona: així consta que el 1079 era compartit pels comtes bessons Ramon Berenguer II i Berenguer Ramon II i és tradició que hi va néixer el primer comte-rei Alfons I, nat el 1154. Consta almenys que Ramon Berenguer IV i la reina Peronella passaren llargues temporades al palau de Vilamajor: se sap en concret que entre el juny de 1157 i el març del 1158 el comte i la reina Peronella hi residiren en cinc ocasions diferents i es coneix fins el nom dels servents del seu seguici, dels viatges i persones que els visitaren i fins es coneixen les despeses de la cuina.

Es creu que el campanar romànic, situat a tocar l'església, anomenat abans la Torre Roja pel color de la seva pedra, era la torre de l'antic palau. És una torre-campanar de 25 m d'altura, totalment exempta de l'església actual i fins de l'anterior, que tot i tenir l'aspecte extern d'un campanar romànic el segle XII té algunes característiques que no fan descartar del tot la idea d'haver format part d'un antic conjunt que devia ésser integrat per la primitiva església i pel palau comtal.

El palau de Vilamajor, centre, com s'ha dit, d'un terme molt més extens que l'actual, algunes vegades és anomenat *castrum* o castell. Els sobirans de Catalunya hipotecaren en més d'una ocasió les seves rendes, i fins al 1381 vengueren els llocs i les parròquies de Vilamajor i de Cardedeu a Bernat de Cabrera, però sempre el terme retornà a la corona reial.

Aquest palau es trobava ruïnós el 1557, quan el govern del Principat prohibí treure pedra del palau si, doncs, no era per construir l'església nova.

L'*església parroquial* de Sant Pere de Vilamajor, que s'aixeca prop d'aquesta torre, fou construïda a partir del 1581. Les obres s'acabaren el 1599 i la nova edificació es beneí el 19 d'octubre de 1600. És un edifici gòtic-renaixentista format per una gran nau coberta d'ogives, amb claus de volta amb sants esculpits, flanquejada per dos cossos amb capelles laterals. La portada o façana s'acabà el 1604 segons una inscripció d'una làpida commemorativa. Fins al 1936 presidí el seu presbiteri, acabat en un absis poligonal, un retaule de Joan Gascó, pintat el 1513, dissortadament cremat el 1936, igual que altres antics retaules. Al Museu Diocesà de Barcelona es guarden quatre taules d'un antic retaule de Gascó que foren retirades de l'església vers l'any 1920.

Aquesta església, ara ben servada, bé que amb una ornamentació moderna, i d'escàs valor, antigament era regida per domers o sigui per dos sacerdots que s'alternaven en la cura d'ànimes. Les notícies remotes sobre la parròquia s'han vist enriquides modernament amb la troballa i estudi d'un políptic o

l·lista de propietaris d'entorn el 950, guardat a l'Arxiu Fidel Fita d'Arenys de Mar. En aquest el prevere Ervigi reclama els béns de l'església que havien estat dispersats com a resultat d'una campanya militar que assolà el Vallès a la fi del segle IX. El mateix document té escrita al seu dors una sèrie de censos que rebia la comunitat de preveres, de tipus canonical, que regia l'església vers el 1060. El 1108 la parròquia fou donada a la catedral de Barcelona.

Entorn de l'església o de la Força es formà el primitiu nucli del *poble* de Sant Pere de Vilamajor (305 m d'altitud), al qual donava accés un antic pont d'arcada medieval, coberta i eixamplada en utilitzar-se per a la nova carretera. Les cases del nucli antic o de la Força revelen en la seva estructura i finestres la seva antiguitat, de tres o quatre segles, però dissortadament tot el conjunt s'ha renovat excessivament. El 1860 el poble tenia 39 cases. El sector nou del poble s'estén a partir de l'antic mas de Can Derrocada i s'enllaça pràcticament amb les noves urbanitzacions que s'han fet en la propietat d'aquest antic mas.

Antigament al nucli de la Força hi havia un mercat, documentat des de 1142, i hi havia també dues velles ferreries o fargues de domini comtal, documentades des del segle XIII.

Fora d'aquest petit nucli, comunicat des de Vilamajor per una carretera que mor al lloc, hi ha dispersos pel terme un gran nombre de masos que en les seves pedres, en especial en les finestres gòtiques i portals adovellats, revelen una època esplendorosa del camp als segles XVI i XVII.

Entre aquests podem detallar com a principals l'esmentat de Can Derrocada, que té annexa una capella sense culte, abans dedicada a Sant Joan, amb portada de tipus classicista, amb columnes i frontó, datada el 1662, Can Brau, Can Bataller, Can Tàpies, Can Colomer, Can Llinars, Can Sorell, Can Ribes i, a la zona més muntanyosa, Can Perera de Canyes, Can Planell, Can Cortès i Can Nadal o l'antic Mas Cavallar, documentat des del 1052, amb la capella de Sant Joan, en part pre-romànica, bé que molt restaurada o reconstruïda el 1610. Avui dia aquest mas és un restaurant i presideix la gran urbanització dels Refugis del Montseny, que s'estén per la muntanya, el mas i fins als límits amb ambdós Palautordera.

És especialment coneguda l'ermita de Sant Elies, situada en un alt planell, darrere el turó de Sant Elies (999 m d'alt), que forma un conjunt amb l'antiga casa de l'ermità, ara refugi de muntanyencs. És documentada des del 1570. La capella té una nau molt baixa, dividida en dos trams per un arc ogival. En una clau de volta hi ha la representació del sant patró i en l'altra la data del 1633 i el nom de *Fra Pere*, que devia ser el d'un dels antics ermitans que en tenien cura. Consta que s'hi anava en processó en temps de secada.

Depengué de Santa Susanna fins al 1922, en què s'uní a Vilamajor, d'on ja havia depès almenys el 1655.

La demarcació de Santa Susanna, que comprèn tot el sector N del terme a partir del turó de Sant Elies, és un país totalment montsenyenc i la seva feligresia, tota ella en cases de pagès isolades, s'estén pel vessant graonat que va del turó de Pi Novell (1.272 m altitud) a tocar la Tordera, enfront de l'Illa i del gran hostel de Sant Roc. És un país emboscat, amb grans alzinars i castanyedes fins a les parts més baixes. L'església parroquial de Santa Susanna es troba davant la Costa del Montseny, a la qual estigué unida tres segles, a 750 m d'altitud, en un antic replà d'erosió.

El lloc és documentat des del 1190 i la provisió parroquial era un dret dels domers de Vilamajor. El 1413 la parròquia tenia només 4 famílies (la de la rectoria, i els masos del Terrer, el Samont i Vallmanya). Aquest cens passà a cinc famílies el 1553. Aquesta escassetat de feligresia féu que el 1566 aquesta parròquia fos unida en qualitat d'annexa a la de Sant Esteve de la Costa; malgrat tot continuà amb plens drets parroquials de terme i fonts baptismals.

L'església parroquial es féu nova a partir de l'any 1683, per tal com l'antiga es trobava sense volta i totalment ruïnosa. És un edifici d'una nau amb volta apuntada, capelles laterals i una sagristia a la part de migdia i un petit campanar a ponent, amb accés per l'exterior. El seu cens, que era d'uns 140 habitants el 1920, ara no arriba a 30 persones. L'església recuperà la seva independència parroquial entorn del 1870, però després del 1940 restà sense capellà i l'església es trobava darrerament molt abandonada, amb les tombes del cementiri obertes, fins que va ésser restaurada l'any 1980.

Té oberts els antics masos del Samont i el Terrer i algunes altres cases més modernes de la part baixa. Algunes cases són habitades temporalment a l'estiu per gent que vol fruir de la pau i amples horitzons vers el massís de les Agudes i el turó de l'Home, que s'albiren des de la seva privilegiada situació.

CÀNOVES

El municipi de Cànoves (28,41 km²) s'estén pels vessants meridionals del Montseny o sector del pla de la Calma i per la plana vallesana al sector S del terme. El terme té les seves altures màximes al turó d'en Cuc (1.235 m d'altitud), on confinen els termes de Cànoves, Sant Pere de Vilamajor, Montseny i Tagamanent, i Roca-sentella (1.002 m), on confina amb Tagamanent i el Figueró, i les mínimes al trifini amb la Garriga i les Franqueses, on es troba a 280 m, i a l'extrem SE, on limita amb els termes de Vilamajor, Sant Antoni de Vilamajor i Cardedeu, que té 274 m. Prop dels dos terços del terme pertanyen als pendents montsenyencs solcats per la riera de Vallforners o de Cànoves, que neix a Vallforners de Tagamanent, i pel torrent de Riumogent o de Vilardell, que neix a Vallfiguera, sota Roca-sentella. El sector W del terme o de Sanclús és solcat per altres petits torrents (el de la Caseta, de sant Genís o de Fonsavall), tributaris directes de la riera de Mogent.

El municipi es comunica per la carretera de Llinars a Sant Llorenç Savall que travessa el terme d'E a W i que marca, en termes generals, la separació entre el sector muntanyenc i el de la plana vallesana. D'aquesta carretera surten dintre el municipi dos brancals, un vers Cardedeu i un altre vers Granollers per Corró d'Amunt. La població de Cànoves es comunica per un petit brançal propi amb aquesta carretera i modernament s'hi ha creat a prop, separat del poble, un carrer o raval prop de les Ferreries.

La major part del terme, especialment el sector muntanyenc, és coberta de boscs i de matolls, pins, alzines, roures i castanyers, segons l'altura. El bosc ocupa 2.204 ha. És particularment famós el Castanyer Gros de la Baga d'En Cuc, un arbre excepcional, d'un perímetre de prop de 12 metres, buidat de dintre i que pot servir de cabana o d'aixopluc.

La part del terme dedica a l'agricultura, especialment els cereals, té 257

ha. Altres conreus són els llegums, les patates i, en menor proporció, la vinya i les oliveres. Gràcies a la riquesa d'aigua té notables sectors de regadiu, unes 40 ha que es reparteixen per parts força iguals entre hortes i prats. Fa alguns anys que es va planejar la construcció d'un pantà al lloc conegut per Roc Fiter, on s'estreny la riera, que retindria les aigües que baixen de Vallforners, dels Tres Torrentons i altres rierals que recullen les aigües del vessant montsenyenc. El primer projecte fou fet l'any 1954 per l'enginyer Gonçal Turell, a petició de la Comunitat de Regants de Cardedeu. Darrerament hi ha pres cartes del Ministeri d'Obres Públiques i s'han fet acotacions i fotografies aèries per dur-lo a terme. Aquest projectat pantà permetria de regar part del terme i del de Cardedeu.

Fa anys que Cànoves i, en menor proporció, Samalús s'han convertit en llocs d'estiueig. Són moltes les torres i xalets que s'han construït entorn de Cànoves i s'han fet algunes urbanitzacions a Ca l'Esmandia, Can Casadamunt i, en especial, l'anomenada el Mirador del Montseny, que s'estén pel sector llevantí del terme i s'enfila fins a prop de Can Volard, a 465 m d'altitud.

Fora del petit nucli format entorn de l'església de Sant Muç de Cànoves, d'uns 175 habitants, i el més petit que forma el llogaret de Samalús, d'uns 40 habitants, el terme és essencialment rural. El 1860 tenia tot el terme unes 140 masies, moltes de les quals avui dia tancades, sobretot les del sector muntanyenc.

En el terme de Cànoves s'han trobat molts elements d'èpoques primitives, entre els quals mereixen de destacar-se les restes d'un poblat ibèric, habitat entre els segles IV i III a Puig Castell, sobre can Flequer i Can Pujades, del sector de Samalús, i especialment un petit tresor de quaranta monedes ibèriques (moltes de les quals de la seca Lauro, de bronze, que circulaven pel país entre els segles III i I aC) que aparegué el 1959 en terrenys del Molí de Can Ribes, vora la riera, en arrencar un claper de pedres. També han aparegut tombes de lloses prop de Cal Mestre i la capella de Santa Eugènia de Samalús i al morral o turó de la Ferreria, prop de Cànoves, que poden datar-se d'època alt-medieval. És igualment notable i conegut el forn d'en Pega.

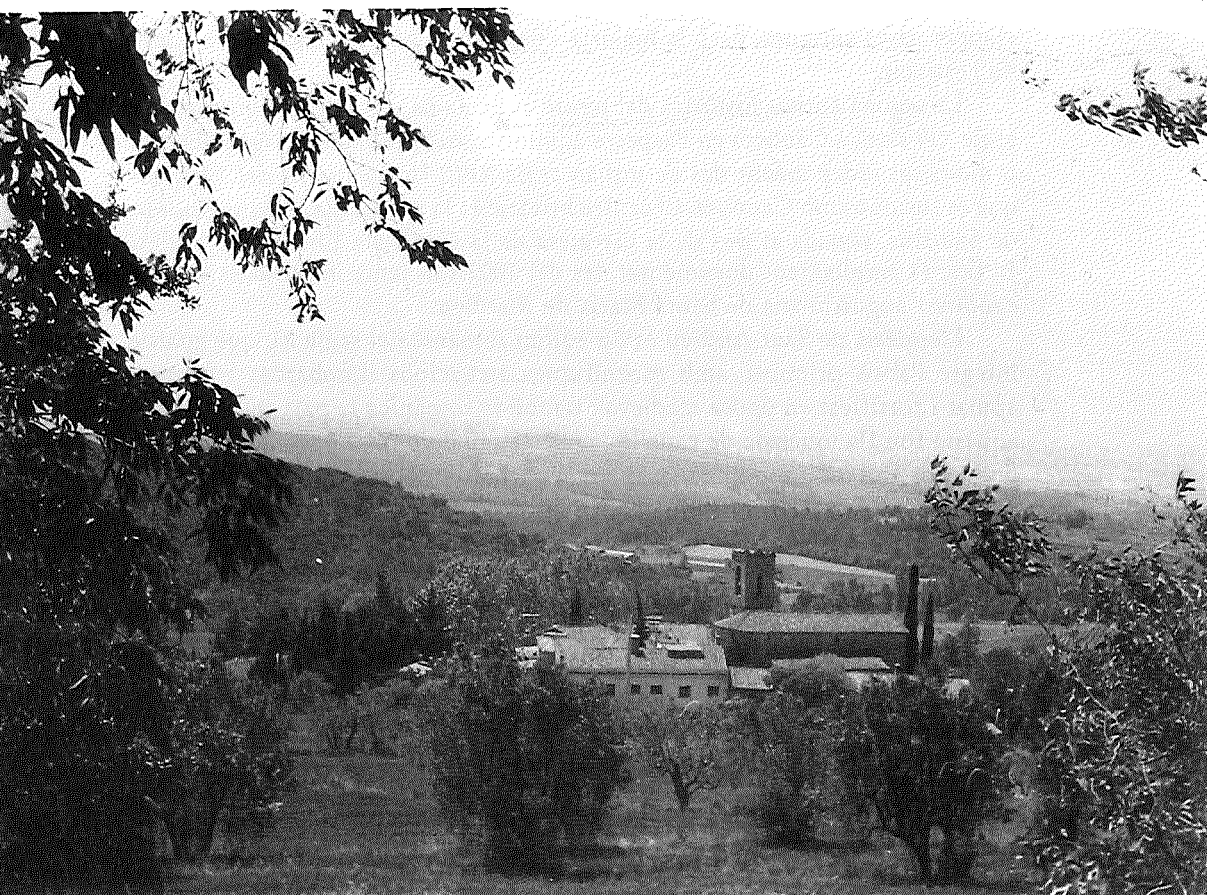
El lloc de Cànoves surt a la documentació el 1002 i l'església parroquial de Sant Muç des del 1077. El territori de la parròquia de Cànoves depenia jurisdiccionalment del castell de Cànoves, conegut des del 1113; també en va dependre més tard el terme de Samalús, per bé que inicialment aquest pertanyia al domini reial de la Garriga fins que el domini dels Centelles, efectiu a la Garriga i Cànoves des del 1380, va unir-lo a la batllia de Cànoves, poble del qual encara depèn.

El castell de Cànoves té encara visible tot el seu perímetre, importants llenços de murs amb obertures i fins alguna cambra plena de runa i de vegeta-

*Església de
Sant Muç.*

Vista del nucli rural de Samalús.

ció. Es troba a tocar de la riera de Vallfornera, davant el Molí de les Pipes, en un indret amb més condicions per a casal residencial que no per a fortalesa militar. Inicialment pertanyia a la família Cànoves. Als segles XIII i XIV pertanyia a la família Bell-lloc, que hi tenia residència, com ho indica que Simó de Bell-lloc s'hi volia edificar una capella el 1319 i obtingué permís per fer-se dir missa en una cambra del castell. A partir de mitjan segle XIV passà per diferents possessors (Huguet d'Empúries el 1345, Guerau de Queralt el 1376) fins que en va adquirir el domini total la família dels Centelles, més tard comtes de Quirra, que el va posseir fins a temps moderns. La demarcació de Cànoves, sense Samalús, tenia 32 focs pel 1380 i baixà a 24 a la primera meitat del segle XVI. Samalús en canvi passà de 8 focs el 1380 a 21 el 1553.

El petit nucli de la població es formà prop l'església *parroquial* de Sant Muç de Cànoves, que hem vist citada el 1077. Aquesta església té encara com a base un temple romànic del segle XII, amb un cos també romànic al sector de migdia i molts afegitons de capelles, campanar, sagristia i modificacions de l'absis primitiu que poden datar-se pels diferents estils i també per la documentació. Així saben que el 1629 s'anava acabant el campanar, el sector de la part S es feia el 1643 i el 1757 es féu la reforma de l'absis, del qual actualment s'ha descobert una bona part de l'estructura romànica. Aquesta església ha estat objecte recentment d'una obra continuada de restauració, impulsada pel seu sector, que també ha tret el vell cementeri que tenia adossat a la part N.

El *poble* de Cànoves (364 m d'altitud), aplegat entorn de l'església, té algunes cases antigues, però la majoria s'han fet de nou o s'han refet a causa de l'estiueig.

La segona entitat històrica del terme és Samalús, antic terme que des del segle XIV s'uní a Cànoves en l'aspecte administratiu, però que s'erigí en batllia o municipi independent des de mitjan segle XVIII fins als volts del 1840, en què es fusionà amb Cànoves. El centre històric és la parròquia de Sant Andreu de Samalús, situada al peu de la carretera de la Garriga a Llinars del Vallès. El lloc és àmpliament documentat des del 1002 i hi tenia importants béns la canònica augustiniana de Santa Maria de Manlleu.

L'església de Sant Andreu és un edifici romànic del segle XI, que guarda íntegre l'absis primitiu, amb magnífiques arcuacions llombardes i lesenes, apujat i fortificat en època medieval; també és romànica la part central, però aquesta fou flanquejada de capelles, cobertes amb voltes d'ogiva al segle XVI. La façana fou molt modificada amb una portada amb una fornícula sobre seu amb la data del 1580. El campanar té la base romànica amb arcuacions i la part superior tardana. Tota l'església i en particular l'exterior de l'absis han estat objecte d'una moderna i acurada restauració.

A poca distància, a llevant de l'església i dintre el petit grup que forma

el poble hi ha l'església i dintre el de la Mare de Déu de la Salut o de la Font de la Salut, documentat des del 1737 i que fou totalment refet el 1902.

Dintre la demarcació de Samalús, enfilada sobre la carretera, hi ha l'ermida de Santa Eugènia, documentada el 1308, però reedificada al segle XVI. Al principi del segle actual servia d'escola del sector de Samalús. Fou restaurada el 1956, quan es reféu la volta que es troba sostinguda per un arc diafragmàtic, molt apuntat.

En una casa de Samalús habità el poeta vigatà Ramon Garriga i Boixader (1876-1968), que el 1915 es retirà a Samalús, on morí, i que fou conegut per això amb el sobrenom de *l'Ermità de Samalús*.

Dintre el terme de Cànoves, molt separada de la població, enfilada vers el pla de la Calma, a uns 800 m d'altitud, hi ha l'antiga capella de Sant Salvador de Terrades, que forma un veïnat dispers amb els masos de Can Quintana, Can Moreta, Can Pou i Can Cuc. La seva proximitat a Can Quintana fa que se la conegui també per Sant Salvador de Can Quintana. Existia ja el 1226. El 1930 es va construir una nova capella neogòtica, molt gran i vistent, segons el projecte de Josep M. Pericas. De l'antiga resta el setial davant l'actual, desproporcionada en relació amb el lloc on es troba.

El terme de Cànoves i Samalús compta amb moltes i notables masies, tant en el sector muntanyenc com de la plana vallesana. Són notables els masos esmentats de Can Cuc i Can Quintana, o els de Can Volard, Can Congost, Can Ribes i el Molí de Can Ribes, aquests darrers amb notables finestres conopials del segle XVI. Vers el sector de Samalús hi ha el casal de Can Bot, dels segles XVI i XVII, amb una capella annexa de la Mare de Déu del Carme, del segle XIX, ara sense culte, i Can Cavaller, Cal Flequer i, enfilat a la muntanya, l'antic mas Vallfiguer, ara abandonat.

És particularment vistent l'antic mas de Can Bori, convertit al principi de segle actual en un fantasiós castell amb matabans i barbacanes, darrerament embellit amb una façana de pedra, aplicada a l'antiga edificació de maçoneria. Entre els diferents elements romànics i neogòtics hi ha algun antic finestral del segle XVI procedent de l'antic mas Bori. Pertany a la família Puig de Càrker, senyors d'un extens patrimoni en el Montseny, i se'l coneix pomposament pel Castell de Samalús.

LA GARRIGA

La Garriga es troba situada a l'angle SW del Montseny, a altura mitjana sobre el nivell de la mar, de 250 m.

El seu terme, amb una extensió superficial de 19,72 km², es desplega des del seu vèrtex, a la sortida del Congost –pas natural entre el Vallès i la Plana de Vic–, vers les amables suavitats de les planes vallesanes. El seu relleu presenta unes varietats de característiques ben remarcables, que morfològicament permeten de dividir-lo en tres zones ben delimitades, creuades de N a S pel Congost:

La del nord, no pas de característica vallesana, a l'eixida del coll del Congost, ben muntanyenca, geològicament presenta una gran riquesa i complexitat d'elements; fonamentalment les formacions paleozoiques del Montseny entren en contacte amb els terrenys terciaris i quaternaris del Vallès. La central, tampoc de constitució netament vallesana, és la més extensa i hi predominen les roques eruptives granítiques o saulons, amb nombroses vetes d'aprites, felsites, quars i pegmatites; és partida per dues estretes tires, formades l'una pels al·luvions del Congost, tot al llarg del llit del riu; l'altra, paral·lela a aquestes, formada per les argiles dels dipòsits quaternaris. La del sud, presenta l'estructura típica del Vallès Oriental, amb les seves valls i torreneres que s'ondulen suaument. Al centre de la zona continua la faixa de terres al·luvials, dipositades en el període geològic actual pel mateix Congost, que constituïen l'antic llit del riu. Flanquejant-les i en un nivell més enlairat, continuen les terres argiloses dels dipòsits quaternaris.

El Congost, riu de règim torrencial, no gaire cabalós i de tipus netament pluvial, parteix, com s'ha dit, longitudinalment el terme garriguenc de nord a sud. Registra el seu cabal major a la primavera i a la tardor. Retingut per diverses rescloses, el seu cabal té un curs escalonat. La seva aigua movia anti-

gament les rodes de diversos molins fariners, un dels quals, el molí de Blancafort, documentat ja en el segle XIII, ha deixat de funcionar fa relativament poc temps. L'aigua recollida en el rec Monar o molinar encara avui rega els horts de vora la riera. En alguns trams del sector del nord, l'aigua retinguda, omplint de banda a banda el llit del riu, amb el seu lent avançar entre faigs i pollancres, crea bells paratges que foren destrament copsats pel pinzell d'Enric Galwey.

Les *aigües termals* són un dels factors determinants de la Garriga i possiblement el que ha contribuït més a la seva evolució i manera de ser actual. Font artesiana, i tal com passa en les regions no volcàniques, coincidint el seu aflorament amb notables alteracions geològiques —en aquest cas situades les fonts en terrenys granítics en contacte amb els esquistos silúrics de la zona del nord—. L'analogia de brollar en el terreny granític, la seva temperatura i àdhuc composició, han fet considerar, a algun autor, la procedència comuna d'aquestes aigües i les de Caldes de Montbui i Caldes d'Estrac.

Localitzades en una zona ben precisa, amb una única deu que brolla espontània a l'exterior, a la placeta de Santa Isabel —rovell de l'ou de la Garriga—, es capta mitjançant pou en una zona ben limitada, amb temperatura decreixent proporcional a la distància de la deu. Això fa que totes les cases d'aquest sector disposin d'aigua calenta natural. Fins i tot algunes l'usen per a calefacció als mesos d'hivern.

Amb una temperatura superior als 60°C en el brollador, l'exigua proporció d'elements sòlids, amb una intensa dissociació i, per tant, una elevada conductibilitat elèctrica, amb una radioactivitat bastant notòria, fa classificar aquestes aigües com a oligometal·liques, hipertermals i radioactives.

El resultat d'una de les seves últimes anàlisis és: residus salins (0,4208), fluor (indicis), clor (0,0724), àcid sulfúric (0,0353), àcid carbònic combinat (0,0799), àcid silícic (0,0658), àcid titànic (0,0053), potassi (0,0083), sodi (0,1098), liti (0,0007), magnesi (indicis), calci (0,0015) i alumini i ferro (0,0057). Al peu de la deu té una radioactivitat màxima de 260 volts-hora-litre i de 31 volts-hora-litre a les setze hores i trenta-sis minuts.

Amb finalitat hidroteràpica són actualment dos els establiments que exploren les aigües: el Balneari Blancafort, que ho fa des de 1840, amb aigües declarades d'utilitat pública el 12 de setembre de 1860, i les Termes Victòria, també declarades d'utilitat pública el 23 de febrer de 1879. El Balneari Blancafort, amb un ben guanyat prestigi al llarg de més d'un segle de bon fer, ha vist desfilar per la casa les més eminents personalitats de cada moment, de les lletres i les arts, de l'aristocràcia, de les finances, de la política... Jaume Balmes, el bisbe Torras i Bages, Verdaguer, el canonge Collell, Santiago Rusiñol, Adrià Gual, Cambó, i un interminable etc. pot fer inacabable la llista.

Amb una manifesta regressió de l'agricultura en aquests darrers 25 anys, la distribució i la dedicació actual dels terrenys agrícoles és així: de secà, principalment vinya i oliveres, 200 ha; cereals 103 ha; de regadiu 216 ha, 57 de les quals són dedicades preferentment al conreu de la patata i la resta a llegums i arbres fruiters.

Quant a la ramaderia, és principalment de bestiar boví i porcí, i es destaca també alguna explotació de conills. La zona forestal, gairebé concentrada al nord del terme, és de bosc de pi i alzina, amb una extensió de 817 ha.

Paral·lelament amb la regressió de l'agricultura s'ha anat desenvolupant una indústria força diversificada i de creixement raonat, en la qual es destaca principalment l'ebenisteria, amb un cens aproximat d'uns 530 treballadors distribuïts entre 36 fàbriques i tallers de molt diversa importància. Es destaquen en aquest ram, indústries com Mobles Vila SA, Mobles Codina SA, Ébano SA, DEG SL...

La indústria tèxtil, que anys enrere ocupava molts d'obrers, ha vist minvar la seva importància, i s'han clausurat algunes fàbriques d'antiga anomena, a causa de la crisi del sector. Queden avui treballant a ple rendiment SATI, dedicada al teixit de fibra sintètica, amb una plantilla d'uns 375 treballadors, un bon percentatge dels quals són de fora de la població, i Carles Luna SA, dedicada a la fabricació de teixits de rus.

Mereix d'esmentar-se a part, la tradicional elaboració menestral d'embotits, que han merescut que productes d'algunes cases determinades, Can Peris, Ca l'Eduard..., figurin catalogats en les guies gastronòmiques internacionals.

Durant el segle XIV els diversos fogatjaments registren 30 focs a la Garriga, que havien augmentat fins a 34 el 1470 i a 47 el 1497. Els 158 focs que hi havia el 1718, que el 1787 es traduïen en 773 habitants, ascendiren a 1.532 el 1869, per causa de la prosperitat agrícola. D'aleshores ençà la població –si exceptuem el període de la guerra civil del 1936-1939– no ha cessat d'augmentar progressivament, progrés que s'ha accelerat en els dos darrers decennis. El 1910 hi havia 2.162 h, el 1930 n'hi havia 3.115, el 1950, 3.517, i 4.121 el 1960. El 1970 el cens registrava 6.558 habitants, el del 1975, 7.729 i els del 1980 i 1981, registren, ambdós, 8.164 h.

La petja humana a la Garriga és antiga. Lloc de pas gairebé obligat en la comunicació entre la Plana de Vic i el Vallès; terra eminentment de secà, amb una benignitat de clima ideal per al conreu de l'olivera, la vinya i el blat, han estat factors que han fet possible, entre altres particularitats, que l'home s'assentés ací des de la més remota antiguitat. S'ha trobat algun vestigi paleolític. Emperò són neolítics –de la cultura dels sepulcres de fossa– els fons de caba-na, amb abundant ceràmica i útils lítics, que foren trobats en urbanitzar les

*Sant Esteve de la Garriga o la Doma,
antiga església parroquial.*

vinyes de Can Poi i que es complementen amb la necròpolis d'aquesta cultura localitzada els anys 40 a la bòvila Dasquens.

Troballa recent i important, és la que, amb motiu d'unes obres al mateix clos de la deu termal, es féu –juliol de 1975– d'una gran quantitat de fragments ceràmics, alguns dels quals datats al bronze final (1100 aC). Localitzats en el fons del que en temps pretèrit degué ser un estanyol termal, ens demostra dos punts importants: primer l'antigor del coneixement d'aquestes aigües; segon l'abundor d'aquesta trencadissa descarta la possibilitat d'un accident fortuït, i fa creure més aviat en el poder màgic o religiós atribuït a aquesta deu, que feia necessari l'acte ritual de llançar ofrenes, dipositades dins aquests atuells, a la bassa termal.

Al marge de si foren usades o no les aigües termals en època romana, la romanització fou molt intensa. El terme és sembrat de restes de vil·les, un bon nombre de les quals amb fons d'època republicana, que les enllaça perfectament amb la cultura ibèrica. Un bon exemple d'una d'aquestes vil·les és la de Can Terrers, de la qual ha estat completament exhumat tot l'aparat dels banys, amb els hipocausts i les diverses dependències necessàries per a aquest menester. Aquestes vil·les, si bé no tenien adscrita una gran extensió territorial, eren suficients per a la sustentació de llurs propietaris i servents, així com per a portar una certa comoditat de vida. Tot i així, les vil·les romanes de la nostra geografia no són tan riques com les de la Bètica, al migdia peninsular, pel que fa a existència de marbres, mosaics, etc.

El primer document escrit que anomena específicament la Garriga és del 996. Es tracta del document en el qual els marmessors del compte Miró atorgaren, complint la seva voluntat testamentària, entre altres, a la seu de Barcelona «l'església de Sant Esteve de la Garriga, amb totes les esglésies que li són subjectes, amb la parròquia, delmes i primícies». Es refereix el document a l'antiga parroquial de Sant Esteve de la Doma, i es dedueix, per un altre document del 14 de setembre de 1139, pel qual passà a dependre del patronat del monestir de Santa Maria de l'Estany, que aquestes esglésies sufragànies, eren les de Sant Pere de Vallcàrquera, Sant Cristòfol de Monteugues, Sant Pau de Montmany i Sant Gervasi i Sant Protasi de Can Noalard.

Sembla que la Garriga tot i ésser de franquesa, no fou englobada en les Franqueses del Vallès. Així es dedueix d'un primer document datat el 1267 i signat pel rei Jaume I, que diu: «concedim i confirmem, a vosaltres, tots els homes dels nostres albergs de les parròquies de Corró Sobirà, de Marata, de Corró Jussà, de Llerona i de Samalús, i de *tots els altres albergs nostres del Vallès i del Maresma...*». De tota manera diverses vegades sortí de la jurisdicció reial. A causa del deficitari estat de les seves finances, els sobirans més d'una vegada l'alienaren o empenyoraren; cada vegada, però, el poble tornà a la jurisdicció

reial per pròpia voluntat, pagant l'import del seu rescat. Així passà el 1358, amb Pere III, el Cerimoniós, i el 1380, en què la jurisdicció fou venuda a Eimeric de Centelles, i recuperada el 1397, segons capítols pactats entre Martí I l'Humà i la universitat de la Garriga.

El 22 de desembre de 1397, Martí I l'Humà erigí la Garriga en batllia; en fou el primer batlle Marc de Vilanova, personatge que havia intervingut ja en les negociacions dels capítols de retorn a la senyoria reial.

Si bé la utilització de les aigües es fa palesa a través del temps, tant la documentació escrita com l'arqueològica són més aviat minses. La primera al·lusió escrita als banys és un establiment fet el 1326 a favor de «*Petro de Podiolo et Guillelmo de Podiolo filii eius, et Guillelma, uxoris...*», de set peces de terra, l'una afrontant al nord amb la torrentera «*qui discurrit in balneis sive bany*». De fet el lloc era propietat de la Pia Almoina, ja que el maig de 1329, fa un establiment a Pere Camps, d'una peça de terra amb aigua regant, que l'esmentat Camps posseïa en el lloc dit *Banys*. Un altre document diu que Maria, muller de Bernat Serra, mercader de Barcelona, havia comprat a Pere Camps aquella part de la terra en la qual «posseeix l'aigua calda dels banys de la parròquia de Sant Esteve de la Garriga». El 5 dels idus de gener de 1347, la Pia Almoina va aprovar aquesta venda, però amb l'obligació de construir-hi un hospital i algunes cases.

El 1400 el rei Martí i la seva muller Maria de Luna feren una estada d'una mesada a la Garriga, amb la finalitat de prendre banys termals, per guarir-se d'algunes dolències. Des del 28 de maig, els reis i tot l'aparat de la seva cort, s'instal·laren a la Garriga. Des de la Garriga, sortí una munió de cartes tant d'afers generals de la conducció dels regnes, com de caràcter íntim i privat. L'estada fou profitosa, puix que el rei manifestà la seva satisfacció en més d'una carta adreçada a alguna alta dignitat de l'època.

L'edifici termal, amb les conseqüents modificacions sofertes pel pas del temps, aguantà fins al 1881, en què fou enderrocat amb la finalitat de construir-hi un modern balneari, que no es dugué a terme. De l'antic edifici, fins al 1975, restaren només en peu dues petites cambres comunicants, cobertes amb volta de canó de palets i morter, sobre mateix de la font termal, amb unes característiques de construcció molt antigues. Pere Alsius, abans del 1881, féu notar l'existència, pels voltants de l'antic edifici, de restes de construcció romana. Finalment Josep Maurí i Serra trobà, dintre mateix del clos de la deu, dos fragments de teula romana. Les característiques de l'edifici enderrocat, amb la seva capella del segle XIV, dedicada a Sant Macari, merescueren que fos pintat per Santiago Rusiñol.

És evident que el primitiu nucli urbà del *poble* de la Garriga es formà a l'entorn de la deu termal. El fet de formar una placeta rectangular –l'actual

de Santa Isabel—, fa pensar si les edificacions no quedaren, de bell antuvi, alineades seguint el traçat d'altres antigues construccions, amb aquella forma rectangular (potser unes antigues termes romanes). Des d'aquest nucli urbà primitiu format entorn dels banys, el poble de la Garriga anà creixent a banda i banda del camí que, procedint del Congost, hi passava en direcció a Granollers i a Vic. A poc a poc el poblament es concentrà al nord d'aquesta zona (al segle XVIII a la placeta de Santa Isabel era gairebé a l'extrem meridional de la població), fet que suscità, al segle XVII, la necessitat de construir una nova església parroquial en aquesta banda, ja que les revingudes del riu impedien molt sovint l'assistència als actes litúrgics, i àdhuc privaven a la feligresia d'aquest sector dels darrers auxilis espirituals.

La construcció de l'església nova o oriental, a la qual fou traslladada la mateixa advocació de l'antiga, Sant Esteve, és segons Josep Maurí i Serra, la major obra col·lectiva realitzada pels garriguencs. Iniciada el 1686, no s'obrí al culte fins al 1737, encara que no estava enllestida del tot. El projecte de construir-la amb planta de creu llatina i cobert el creuer en cúpula s'abandonà molt avançada l'obra i es canvià pel pla d'una sola nau amb absis circular. Obra de grans proporcions, el projecte sembla que era de Giralt Cerdà, mestre de cases, procedent de Gascunya, però establert a la Garriga d'anys. La lentitud de la construcció, per causa de les circumstàncies del moment donava a la construcció feta a batzegades un aire no gaire falaguer. Així s'expressava Francisco de Zamora el 1787, en el seu *Diario de los viajes hechos en Catalunya*: «*pasamos por el pueblo de La Garriga, cuya iglesia se acaba de hacer y anuncia ya la ruina. Reflexiónese sobre esta clase de obras, hechas sin dirección ni gusto, siendo doloroso que estas obras —que en Cataluña se hacen generalmente poniéndose los vecinos un diezmo sobre los frutos— no se dirijan por arquitectos inteligentes. Sirven poco las ordenanzas dadas por S.M. sobre la materia, puesto que no se observan*». El campanar, acabat de construir molt més tard, no ho fou en tota la integritat del projecte primitiu, cosa que li restà esveltesa. De tota manera, la portalada barroca de l'església, al capdamunt de la gran escalinata de pedra, amb una decorativa balustrada projectada per l'arquitecte Josep M. Pericas l'any 1926, dona a l'església un to molt solemne i de gran efecte.

Amb el desvetllament balneàric del segle XIX, la vida de la Garriga prengué un altre èmfasi. Al costat de la vida pagesa tradicional es desenvolupà, principalment a l'estiu, tot un altre concepte de vida, que anà fent canviar l'estampa del poble i creà una Garriga nova. Les grans torres amb categoria de palauets al mig de vergers frondosos, comencen a créixer, primer a banda i banda de la via fèrria —el tren arribà a la Garriga el 1875—, creant a la ronda de Llevant —ara ronda del Carril—, tot un conjunt arquitectònic-paisatgístic, que actualment cal considerar únic a Catalunya. Per la seva singularitat. Hi

ha representants estilísticament l'eclecticisme (Vil·la Conxa, Vil·la Adauta, Torre Sant Miquel...), el modernisme (Casa d'Agustí Furriol, Torre Sant Domingo...), el noucentisme (Casa Caritat, Can Creixell, Escola de Sant Lluís Gonçaga, Casa d'Enric Pérez...). També per les seves característiques i singularitat s'ha de destacar l'anomenada Mansana Raspall, formada per les Cases Barbey (1910), la Torre Iris (1911), la Bombonera (1911) i Can Barraquer (1912), totes quatre obra de l'arquitecte Manuel Raspall i Mayol, que amb el ric cromatisme d'aquest conjunt fa una important aportació al modernisme. Les obres modernistes a la Garriga són importants i variades. No solament foren bastides grans torres, sinó que també cal destacar les cases entre mitges. És remarcable la reforma de Can Mayol, avui Can Raspall, efectuada, el 1903, per l'arquitecte Raspall a la casa pairal de la seva mare, en la placeta de Santa Isabel, on, conservant els antics finestrals gòtics i l'actuació original de les finestres de les golfes, la integrà dintre l'estètica del moment. Obres també de Raspall són: Can Reig i la casa de Ramona Sallent, vídua de Rosselló, al carrer dels Banyes; Can Sallerés, Can Calls, etc., obres totes que, encara que d'època diferent, donen la mesura creativa de l'arquitecte.

Entre les institucions culturals del poble de la Garriga es destaca el Museu-Biblioteca Fundació Maurí, regit per un patronat. Amb una biblioteca amb documentació abundant sobre la Garriga, l'edifici fou inaugurat com a museu el 1968. Conté col·leccions d'arqueologia ibèrica o romana, d'escultura del segle XV al XVIII i dibuixos d'artistes nascuts o vinculats a la Garriga (Baixeras, Galwey, Canals, Rogent, Nogués, Gudiol). La peça principal és el cadirot del cor de la catedral de Girona, del segle XIV.

L'antiga església de Sant Esteve de la Doma, edificada a la banda de ponent del Congost, tingué plena funció parroquial fins al 1737, en què s'obrí al culte la nova església de la banda oriental, construïda en el sector urbà del poble i més capaç de dimensions per a contenir tota la feligresia. La Doma (el nom de la qual li ve d'haver estat regida des d'antic per dos sacerdots que s'alternaven per setmanes (hebdomada = setmana): dues el domer major o de l'altar de Sant Esteve; i una el domer menor o de l'altar de Sant Martí) mostra unes sèries de construccions de diverses èpoques que no s'han vist alterades des del 1685 —llevat de la restauració del 1958, que li retornà l'estampa exterior primitiva, suprimint tota una sèrie d'afegits—, en què tots els esforços es conduïren a l'edificació de la nova. Primitivament d'una sola nau, romànica, s'hi afegí, sembla que en el segle XV, el campanar d'estructura piramidal, que li dóna una estampa molt característica. En aquesta nau central, amb absis rectangular, i coronada de merlets, que li dóna un aire de fortalesa, s'afegí, al primer quart del segle XVI, una capella lateral, a la banda del nord, de molt bona traça i construcció, amb una molt remarcable clau de volta on es representa

sant Jaume Pelegrí. Fou construïda per francesos immigrants i dedicada inicialment a Sant Jaume. També l'any 1560 s'hi construí la sagristia. De totes maneres les obres més importants de modificació, foren les d'afegir-hi la nau de migjorn, d'estructura gòtica, i la portalada, acabat tot el conjunt el 1563. Aquesta església conserva, entre altres, un magnífic retaule gòtic de la fi del segle XV, dedicat a sant Esteve Protomàrtir del taller dels Vergós.

Una altra església que mereix esmentar-se és la capella romànica de Santa Maria del Camí, de Can Terrers, molt a prop de la vil·la romana que hem esmentat abans. D'una sola nau, amb absis rectangular, reconstrucció del segle XII, sembla seguir la planta d'una antiga construcció pre-romànica. Sobresurt el portal, d'una sola arcada, amb un bordó adossat, com a element independent de l'estructura, amb un entrellaçat minuciosament esculpit i reposant els seus extrems sobre dues columnes amb capitells. En el seu interior es conserva un interessant document epigràfic. Al costat d'un sarcòfag del segle XII, i en l'anvers d'una placa de marbre amb una estilització vegetal d'època visigòtica, es llegeix el següent epitafi (que traduïm del llatí): «Ací reposa Quíxol, de bona memòria, consagrada a Déu, filla de Guifre, comte. Que Déu la perdoni. Amén. La qual va morir 8 de les calendes de març, de l'era 983; any de l'encarnació del Senyor 945; any 89, regnant Lluís, fill de Carles, rei.»

Fa referència a Quíxol, filla del comte Guifre el Pelós, que regí un priorat erigit en aquests indrets l'any 921, per la seva germana Emma, abadessa de Sant Joan. La capella i les seves construccions annexes foren monestir de donades, fins al segle XIV, en què fou suprimit pel bisbe de Barcelona, per la vida poc edificant que portaven les dues monges que hi restaven. És freqüent de trobar llegats testamentaris pietosos en aquesta capella fins ben entrat el segle XIV. Conserva un petit retaule d'estil gòtic, de la fi del segle XV o el principi del XVI, dedicat a la Mare de Déu.

Entre les principals masies escampades pel terme hi ha: Can Busquets, el molí de Blancafort, Can Noalard, Can Terrers, Can Vilanova i Can Poi —aquestes dues absorbides ja per sengles urbanitzacions—, es destaca l'encara imponent casal de Rosanes. Casal fortificat, avui centre d'una explotació agrària, encara s'hi poden veure les construccions emmerletades, la torre mestra i part de les muralles que tancaven el recinte exterior. És freqüent de veure intervenir alguns personatges del llinatge de Rosanes en fets polítics medievals, especialment al segle XV. Durant l'Interregne (1410-12), Galceran (III) de Rosanes fou capdavanter del partit urgellista al Parlament català i dels pocs que restà fidel fins l'últim moment a Jaume d'Urgell. Ell fou l'encarregat de transmetre-li la decisió del Compromís de Casp.

Són fills de la Garriga que s'han destacat en el conreu de les arts i les lletres: Josep Sancho i Marraco, nat i mort a la Garriga (1879-1960), músic i

compositor de fama reconeguda. Compongué al llarg de la seva vida més de 500 obres musicals, les millors de les quals són de música religiosa. Eminentment polifònic, seguint els grans mestres espanyols del segle XVI, però aprofitant també els progressos de les escoles d'harmonia modernes, ha deixat obres d'una tècnica molt depurada i d'una gran bellesa. De la seva producció religiosa es destaquen: *In medio ecclesiae*, composta expressament per al Congrés de la Música Religiosa de Barcelona del 1912; *La Missa de Sant Joan Ante Portam Latinam i Multifariam*. Harmonitzà, de manera reexida, cançons populars catalanes: *Cançó del lladre*, *Cançó de bressol*, *El fill de Don Gallardó*, *Muntanyes regalades*. Per a orquestra compongué *Suite celtibèrica*, *Marxa triomfal*, *Glosses*, etc., i un gran nombre de sardanes. Fou nomenat mestre de capella de la catedral de Barcelona, succeint en el càrrec al seu oncle Josep Marraco i Ferrer, que ja havia succeït l'avi. Durant una centúria el càrrec estigué en mans dels Marraco. En reconeixement dels seus mèrits fou nomenat fill predilecte de la Garriga l'any 1943.

Manuel Blancafort és un altre músic eminent nascut a la Garriga (1897). Es donà a conèixer internacionalment amb la seva obra *Parc d'atraccions*, estrenada a París per Ricard Viñas, cap als anys vint. Es destaquen entre les seves obres: *La polka de l'equilibrista*, *Sonatina*, *Cantiga*, *Pastorel·la*, *Concert ibèric*, *Simfonia en mi* (guanyadora del premi Ciutat de Barcelona del 1950), *Rapsòdia catalana* (guanyadora també del Ciutat de Barcelona del 1966) i *Cantata* a la Verge Maria (guanyadora del primer premi de l'Orfeó Català, l'any 1965). El 1981 ha estat nomenat, també, fill predilecte de la població.

Josep Maurí i Serra (1912-1967), notari i historiador s'especialitzà en història local i religiosa. Escriví *Història de la Garriga* (en tres volums, 1949, 1953 i 1954), *Història del santuari de la Mare de Déu de Puiggraciós*, *Història del santuari de la Mare de Déu del Vilar de Blanes*, *Els sants de la diòcesi de Barcelona i Història dels convents de Blanes*. La Garriga li deu, a més, el seu llegat testamentari: la Fundació Maurí, Museu-Biblioteca instal·lat a la seva casa nadiua.

També nada a la Garriga, Núria Albó i Corrons, poetessa i novel·lista, fou guanyadora del premi Pinya de Rosa el 1959, i del premi Cant Espiritual de poesia el 1961. Finalista diverses vegades dels premis Prudenci Bertrana, Josep Pla, Víctor Català, Joan Estelrich, etc., ha guanyat el 1980, amb la novel·la *Desencís*, el primer premi de la Vila d'Arenys. També ha editat recentment *Agapi mou i Fes-te repicar*.

EL FIGUERÓ

El municipi del Figueró, denominat fins a èpoques ben recents (1981) Montmany de Puiggraciós, té 14,70 km² i ha pres aquest nom perquè el centre demogràfic i administratiu del terme radica a la població del Figueró, situada en un dels indrets més estrets del Congost o llarga canal entre muntanyes que enllaça la Plana de Vic amb el Vallès Oriental.

El terme és format per dues antigues parròquies o entitats que es relliguen davant la població del Figueró, en la riera del Congost, que passa sota la població; aquestes parròquies són la de Sant Pau de Montmany, que centra tot el sector W i SW del terme i la de Sant Pere de Vallcàrquera a l'E del municipi, desplaçada en temps moderns al poble del Figueró. A la part més ponentina d'aquest segon sector radica també l'antiga parròquia de Sant Cristòfol de Monteugues, unida fa segles a Vallcàrquera en qualitat de sufragània.

La seva demarcació, muntanyosa i trencada, té uns set quilòmetres de llargada d'E a W, de Roca-sentella (on té l'altitud màxima de 1.002) fins al peu dels cingles de Bertí (on el municipi arriba fins a la cota dels 700 m) i només poc més d'un quilòmetre d'amplada en direcció NS a l'indret del Figueró. Per aquest indret passen, paral·lels al Congost, la carretera N-152 de Barcelona a Puigcerdà (ara eixamplada i desviada de l'antic traçat) i la línia del ferrocarril de Barcelona a Sant Joan de les Abadesses. El sector de Montmany comprèn, a més de la vall de Montmany pròpiament dita, un sector que per ponent s'aboca vers la plana vallesana a l'altra banda de Puiggraciós (807 m d'altitud) i que arriba fins a un parell de quilòmetres al N de la població de l'Ametlla i un altre petit sector que al N de la serra presidida pel vell castell de Montmany o dels Moros aboca les seves aigües a la riera o torrent de l'Obac.

Aquest sector de Montmany és el més ampli, conegut i a la vegada despoblado, del terme. És format pels famosos Sots Feréstecs, nom que li ha donat la coneguda novel·la de Raimon Casellas, publicada el 1901, que situa la seva acció dramàtica en aquests paratges, presidits i aombrats per la cinglerada de Bertí, que li pren moltes hores de sol al llarg de l'any. Una petita carenada culminada per les ruïnes, encara imposants, de l'antic castell de Montmany, conegut ara amb els noms de castell dels Moros, o de la Rovira o del Prat, per tal com es troba sobre aquest antic mas, a 685 m d'altitud, tanca pel N la vall de Montmany i deixa a la part N del terme la feréstega vall del Bac, sota els cingles de Bertí, lloc on practiquen les escoles d'escalada dels clubs excursionistes barcelonins.

La por i la inseguretat medieval de la vall del Congost, lloc de bandolerisme i de pas de tropes en les guerres del país, féu que totes les masies i antics centres de poblament es trobessin en les petites valls enlairades i als vessants del Congost i o en el fons de la gran vall. Per això cal cercar totes les antigues masies en raconades i terrasses aptes per al conreu.

La major part del terme és poblada de bosc, especialment de pins blancs, que per la seva ràpida creixença han estat objecte d'una intensa explotació econòmica.

Antigament entre les cotes 330 i 500 del terme i en algunes solanes de més altitud es conreava abundantment la vinya, l'oliver i l'ametller, conreus ara pràcticament abandonats però que compten encara amb algun petit sector d'explotació. La resta de terrenys de conreu es dedica a cereals i altres produccions típiques de la zona (farratges, llegums, blat de moro, patates) i especialment a la ramaderia. Hi ha algun petit sector d'hortes i regadiu al pla del Congost i de les rieres de Montmany i de Vallcàrquera. A la part alta del terme hi ha alguns jaciments de baritina, explotats periòdicament.

Tota la vida del terme radica avui en el poble del Figueró, que de sempre és el centre administratiu i de serveis del terme i que recentment ha donat el seu nom al municipi. La població del Figueró, nascuda entorn d'un hostal i ferreria del camí ral, esdevingué al principi del segle actual un centre viu d'estiueig, amb notables torres residencials i el seu casino i darrerament conegué també un petit procés industrial amb la creació d'una fàbrica de teixits, ara desapareguda i convertida en fàbrica de mobles de cuina, una indústria de juguetes plàstiques, una de metal·lúgica i algunes d'ebenisteria, serrereries i derivats de la fusta, que en total donen feina a unes 75 persones. Això ha estat causa d'una creixença regular del municipi dintre el segle actual: va passar de 402 habitants el 1900 a 463 el 1930, 579 el 1960 i 739 el 1970.

El terme del Figueró fou poblat des d'èpoques molt remotes, com ho revelen diferents troballes del neolític i època romana, especialment a l'indret

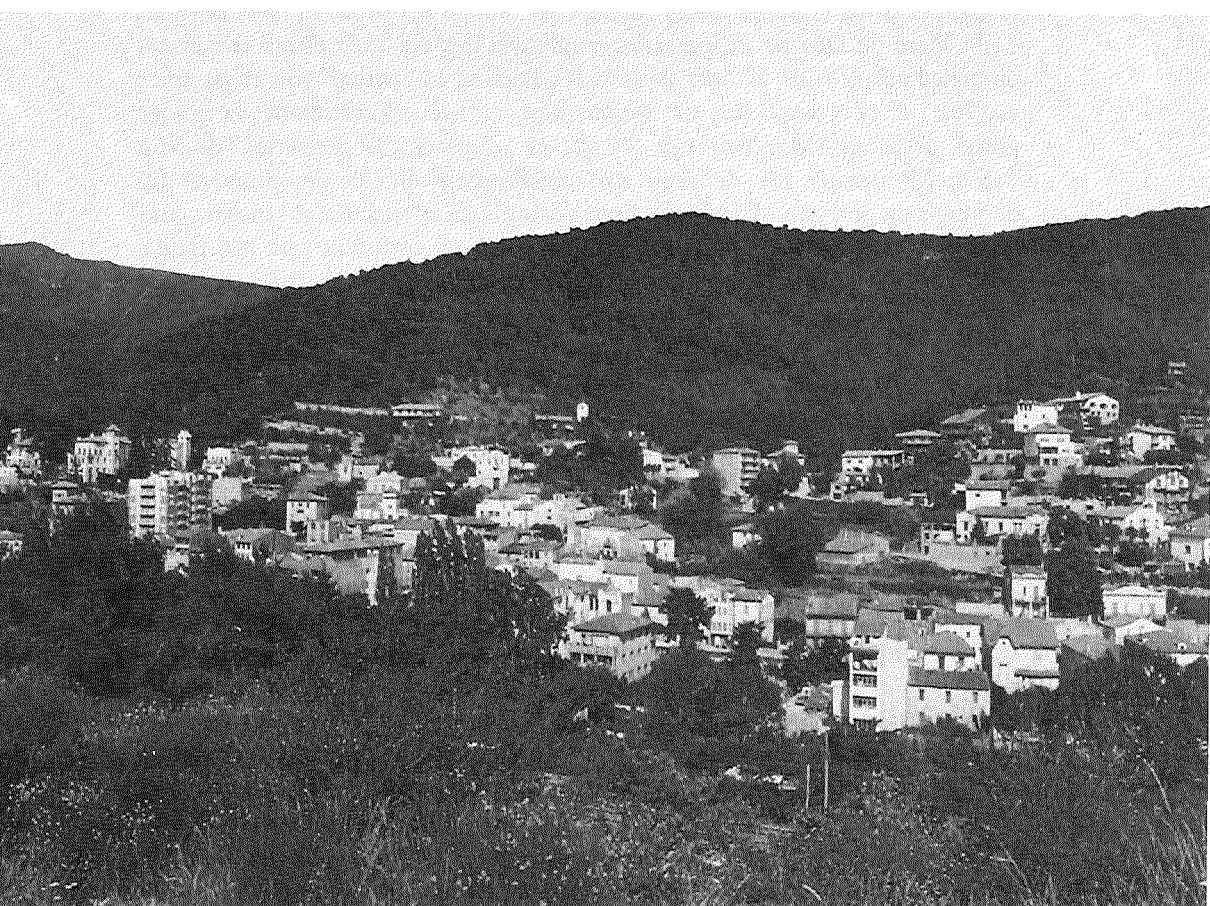
del mas Oliveres, cosa lògica puix que pel centre de l'actual població passava la via romana d'època imperial que unia Barcelona amb Ausona. Es coneix l'existència d'un poblat ibèric proper a Puiggraciós, descobert el 1940 i excavat poc després, que mostra l'existència de dos recintes sobreposats i emmurats, excepte en la part que mira a la cinglera. Les troballes de ceràmica i monedes que s'hi feren indiquen que l'època de la seva esplendor fou el segle III aC i que fou abandonat en l'etapa de romantització del país.

En època desconeguda, probablement arran de la repoblació del Vallès al segle IX o principi del X, es crearen dintre el terme actual les tres parròquies de Sant Pere de Vallcàrquera, Sant Pau de Montmany i Sant Cristòfol de Monteugues, que foren supeditades a l'església de Sant Esteve de la Garriga. Són esmentades de manera genèrica el 966 quan el comte Miró va unir l'església de la Garriga a la seu de Santa Creu i Santa Eulàlia de Barcelona, i de manera explícita quan el 1139 el bisbe de Barcelona va unir l'església de la Garriga i les seves filials al monestir de l'Estany. Aquesta dependència de la Garriga no és obstacle perquè els documents més antics, com un del 1020 referent a Sant Cristòfol de *Monte Eguas* o del 1074 referent a Sant Pere de *Vall Carcera*, anomenin parròquies les tres esglésies del Figueró. La dependència de l'Estany es constata encara al segle XV, quan l'abat d'aquell monestir arrendava els delmes i presentava els sacerdots que havien de regir aquestes esglésies, aleshores ja de segles totalment desvinculades de la Garriga.

En l'aspecte civil el terme depenia del castell de Montmany, abans al·ludit, que era de domini comtal, però que entre els segles XII i XIV era defensat i estava sota la cura dels cavallers Santaeugènia. Des del 1319 consten com a feudataris majors els Centelles, que el 1357 van comprar al rei Pere III el domini total i la jurisdicció d'aquest terme i del de Gallifa per 7.000 sous. D'aquest moment en endavant el terme de Montmany es va considerar com a integrat de la baronia i després comtat de Centelles. Aquest castell, de planta rectangular i amb murs espitllers, conservats en bona part, tenia antigament una capella dedicada a Sant Miquel, amb benefici propi, documentada entre els anys 1247 i 1776. Ara no se'n coneixen les restes, que deuen trobar-se entre els enderrocs del castell.

L'església de Sant Pau de Montmany, avui en estat ruïnós, es troba en un dels graons estructurals situats a l'angle entre Puiggraciós i la cinglera de Bertí, abocada a la vall i sobre l'antic mas de l'Ullar. Va abandonar-se l'any 1910 i el rector i el culte es traslladaren al santuari de Puiggraciós. És un edifici gòtic-tardà, construït entre el 1600 i el 1606, avui sense voltes i amb portals tapiats. La rectoria és encara habitada temporalment.

Sobre l'església, en un collet, entre el cim (701 m d'altitud) que té la torre del telègraf òptic, de base prismàtica i dos pisos, construïda el 1845, i Puiggra-

*Vista general del poble del Figueró,
a la Vall del Congost.*

ciós on es troba el poblat ibèric abans citat (807 m d'altitud) hi ha el santuari de la Mare de Déu de Puiggraciós, residència des del 1973 d'una comunitat de benedictines filial de Sant Pere de les Puelles. El santuari fou erigit entre el 1701 i el 1711 en el lloc on, segons una tradició, s'havia trobat la imatge gòtica de Santa Maria del segle XV que es venerava a la parroquial de Sant Pau de Montmany. Des del segle XV se celebrava al dit lloc una processó des de l'església parroquial, fins que hom decidí la construcció del santuari, ampliat més tard amb un cambril i una casa per als ermitans, que fou també rectoria entre 1920 i 1936 i ara convent i lloc de recés. Al santuari es venera encara la imatge gòtica primitiva que representa la Mare de Déu alletant el seu Fill. Als peus de la torre del telègraf hi ha un petit edifici, abans capella, que recordava el lloc on la tradició diu que es trobà la imatge de Maria.

És lloc de molta devoció, ara vinculat a la parròquia de l'Ametlla.

La segona parròquia en importància fou la de Sant Pere de Vallcàrquera, que es conserva encara a la vall tancada (*Vall Carcera* dels antics documents) que s'obre entre els contraforts del turó de Tagamanent i del Turó de Monteugues, solcada per la riera de Vallcàrquera, que neix a Tagament i conflueix per l'esquerra amb el Congost, a la sortida del poble del Figueró.

L'església és una edificació romànica tardana amb volta força apuntada, ampliada amb un presbiteri, a manera de gran absis tardà, per allargar la nau i amb una espècie de segona nau formada per capelles afegides, unides per grans pilars cònics a la nau central. Moltes d'aquestes modificacions i l'esvelt campanaret es degueren fer vers el 1679, data que figura en el nou portal de ponent. El 1961 es començà una restauració que no ha continuat. Guarda antics retaules, amb pintures, del segle XVII i alguns elements d'escultura notables. El 1870 la parroquialitat es va traslladar al Figueró i quedà des d'aleshores com a vella matriu, on se celebraven només les festes principals.

L'antiga rectoria és a uns deu minuts més amunt de l'església, en un indret assolellat. És un gran casal, ara pagesia, que té annexa una capella dedicada abans a Sant Pere, erigida el 1750, on el rector celebrava els dies entre setmana.

La tercera església o parròquia, la de Sant Cristòfol de Monteugues, es manté en culte com a capella o santuari i s'hi celebra un aplec popular, amb rostit de cabrit, el dia del sant. Es troba en un collet entrè els dos grans masos dels Plans i Valls, que foren des del segle XIV la seva única feligresia, en el moment (1363) que deixà d'ésser parròquia per a convertir-se en sufragània de Vallcàrquera. Una llegenda, basada en la inscripció d'una campana, perduda el 1936, i el veí topònim del pla de la Batalla, explica la seva fundació per Carlemany després d'una batalla guanyada als moros.

L'edifici, situat a 653 m d'altitud, en un indret molt pintoresc, guarda

l'absis, amb arcuacions llombardes, d'un edifici del segle XI, però aquest fou ampliat el 1572 i restaurat en altres ocasions.

El poble del Figueró, nascut tardanament, al segle XVII, al peu del camí ral, és avui l'hereu de tota la tradició històrica civil i religiosa del terme. El mas i hostal del Figueró és documentat des del 1999. Prop d'aquest hostal es va erigir una capella dedicada a sant Rafael i santa Anna, que surt documentada des del 1413 i que és la base de l'actual parròquia. L'antiga església, ara convertida en casa, es conserva encara, molt transformada, al carrer per on passava l'antic camí ral.

Fins al principi del segle XVII la dinastia dels *Figueró*, anomenats gairebé tots Rafael, exercia l'ofici de pagès i d'hostaler, fins que un d'ells passà a Manlleu a exercir de paraire vers el 1630. El fill d'aquest, Rafael Figueró, passà a viure a Barcelona, on exercí des del 1647 l'ofici d'impressor, ofici que continuà el seu fill Rafael Figueró i Jolis i, encara, un nét dit igualment Rafael documentat des del 1717. Ells formaren la dinastia dels impressors reials Figueró, autors de moltes obres importants del seu temps.

Pel seu trasllat a Barcelona els Figueró vengueren part del seu mas i terres als amos del Mas Antic del Figueró, per bé que es reservaren l'antic hostal i el patronat de la capella de Sant Rafael, que renunciaren el 1751 a favor del rector de Vallcàrquera.

Entre els anys 1673 i 1709 s'establiren al Figueró 11 famílies, algunes de les quals són recordades encara per les antigues llindes del poble (entre elles, tres feien de ferrers i dues d'hostalers). Aquest cens baixà a 8 famílies el 1823 a causa de la guerra, però es recuperà aviat i el poble tenia ja 72 famílies el 1860.

Aquest creixement féu que es fes una nova església (Sant Rafael) a la part alta del poble entre 1834 i 1845 i que s'hi traslladés la parroquialitat de Vallcàrquera des del 1870.

Des del 1870 fins ara el poble ha continuat creixent i s'ha embellit amb torres i xalets, però el cens general del terme no ha prosperat puix que de les 695 persones que tenia el 1870 passà a 744 el 1970. La causa és el tancament de la majoria de masies del terme, que de 66 d'habitades que hi havia el 1870 només en tenia 9 el 1970.

Fora del poble hi ha masies notables; algunes són grans casals, com el renovat mas Oliveres, o d'antiga presència, com els Plans, el Mas Valls, l'Antic, Can Xicola, l'Ullar, el Prat, Dosrius, el Puig o la Casa de l'Obac o del Bac, aquests darrers ara abandonats i en estat ruïnós, com moltes de les antigues masies del sector de Montmany i Vallcàrquera. Ara queden només unes sis masies permanentment habitades i algunes que només serveixen per a corals de bestiar.

TAGAMANENT

El municipi de Tagamanent s'estén des dels vessants occidentals del Montseny fins al Congost, que sobrepassa una mica en el seu límit SW, on s'enfila vers els cingles de Castellar. És un municipi molt extens (43,48 km²), el tercer en extensió del Vallès Oriental i també el menys poblat (132 h el 1981). Ocupa el sector central del Congost, on ara radica el 90 % del seu poblament, però la seva demarcació va prendre el nom i té com a eix l'afuat turó de Tagament (1.055 m d'altitud) i la seva demarcació s'estén per la major part del pla de la Calma, pels vessants de la riera de l'Avencó o sector de la Móra i s'aboca a la plana vallesana per la vall de Vallforners pel SE. L'altitud de la major part del municipi, la zona montsenyenca, es troba per sobre dels 900 m, amb una sèrie de punts culminats d'altituds superiors als 1.200 metres en la punta de la Calma (1.235 m) i en especial en el límit E del municipi on ateny els 1.350 m al Puig Drau, 1.282 a Pedres Blanques i a Roca Roja, 1.322 al Sull i 1.235 al turó d'en Cuc a l'extrem E, on hi ha una fita de quatre termenals: Sant Pere de Vilamajor, Cànoves, Tagamanent i Montseny. Rocasentella, trifini amb el Figueró i Cànoves té 1.002 metres. En contraposició amb aquestes altituds el barri de l'Avencó es troba a 405 metres i el nucli de Santa Eugènia del Congost, ara capital del municipi, a 345.

Tot això indica ja que és un municipi molt muntanyós i trencat i, per tant, poc apte per a l'agricultura, que es limita a un centenar d'hectàrees destinades a cereals, patates, farratges i llegums i a petites extensions de regadiu prop del Congost. En canvi la superfície forestal del terme és molt extensa i ocupa unes 2.000 ha, especialment pins i alzines i també alguns roures i faigs, i unes 1.700 ha de pasturatges, especialment en el dilatat pla de la Calma. Algunes de les antigues masies de la part de muntanya, com el Bellit o la Figuera, ara s'han tancat però hi viuen o s'hi aixopluguen pastors que menen

*Església parroquial de Santa Maria de Tagamanent,
abans també notable santuari marià.*

els seus ramats per les amples planures de la part alta del terme. Molts ramats, però, no són del terme i tenen les herbes arrendades.

Aquesta funció de pasturatges de la part alta del terme és molt antiga i dintre el segle XVII els senyors de Tagamanent, els Rocabertí, establiren en uns plans sota Vallforners una fira del bestiar que baixava dels pasturatges del pla de la Calma.

Pels pendents del terme s'escolen molts torrents que aboquen les seves aigües al Congost directament, com els torrents de Croells, d'Artigues o de Santa Eugènia, o a través de la riera de l'Avencó o de Picamena on s'aboquen els torrents de les Ferreres, de la Móra, de la Baga o de la Llobina, o al Besòs, continuació del Congost, a través de la riera del Fondal de Vallforners, origen de la de Cànoves o de Cardedeu.

El terme té com a úniques indústries dues pedreres o empreses de materials de pedra treballada, la més important la de Xemenieies Leiró, que dona feina també a gent de fora del terme i que extreu pedra del terme. També hi ha unes petites explotacions mineres de fluorita.

Des de fa alguns anys s'ha fet una urbanització prop de la parròquia de Santa Eugènia del Congost, en el pla veí de l'antic casal de la Pedralba, per on passa la carretera N-152 de Barcelona a Puigcerdà i que ara és pràcticament el centre del municipi per tal com té la rectoria, la moderna casa del comú (inaugurada el 1979), una estació de servei, un hostel i un grup de torres i xalets a ponent de la carretera, entre aquesta i el riu. Es calcula que a l'estiu hi resideixen unes 180 persones. Malgrat el renovellament d'aquest sector del terme, el municipi ha tingut un notable despoblament al llarg del darrer segle, puix que ha passat de 409 habitants el 1860 a 279 el 1900 i a 132 el 1975, el mateix cens que avui dia.

Al planell que corona el turó de Tagamanent, gairebé circular, només amb un apèndix al NW, hi hagué un antic castell que marcava la frontera de migjorn del comtat d'Osona i del seu bisbat (als quals sempre va pertànyer) i també l'església de Santa Maria, matriu del terme. El castell de Tagamanent, visible de la major part de la Plana de Vic i del Vallès Oriental era el sentinella principal de la vall del Congost, per on passava la via que comunicava el Vallès i Osona. Les seves notícies històriques arranquen de l'any 947 i des del principi del segle XI surt en domini o feu dels vescomtes d'Osona, els futurs vescomtes de Cardona, que feren per ell sovintejats actes de vassallatge als comtes de Barcelona. El 1009 consta que a dalt del castell, prop de la seva porta, hi havia una sala o residència dels comtes de Barcelona, en la qual el comte tenia dret d'estatge.

El castell tenia com a castlans la família *Tagamanent*, documentada des del 1082. Un membre d'aquest llinatge, Miró de Tagamanent (1135-1161), fill

de Ramon Berenguer i Ermessenda, fou canonge de Sant Joan de les Abadeses, on es conserva encara la seva tomba i és venerat com a beat. Alguns altres Tagamanent anaren a Mallorca, on s'establí una branca de dit llinatge.

El castell passà, al segle XV, per casament, als Montbui i, després, als Rocabertí, vescomtes de Rocabertí-Peralada, però l'alta jurisdicció del terme fou reial des del segle XVI.

Del castell avui dia no es coneix res, només unes bases de murs que podrien correspondre a edificacions, i altres restes de murs de defensa en els dos punts accessibles del planell superior on aquest es trobava. Per les troballes que hom ha fet en el dit pla resta ben evident que havia estat habitat almenys des de l'època ibèrica.

L'església de Santa Maria de Tagamanent, encara dreta, bé que molt esbaldregada, és documentada des del 1009. El 1098 el vescomte de Cardona Folc II, que era a la vegada bisbe de Barcelona, la va cedir al monestir de Santa Fe de Conques, perquè hi fundés un monestir. Aquest, per raons desconegudes, no s'hi va fundar, per això els vescomtes la cediren a Sant Pere de Casserres i almenys entre el 1148 i el 1257 el prior de Casserres tenia la titularitat de capellà de Tagamanent. Del segle XIV en endavant consta com a parròquia normal del bisbat de Vic.

Aquest intent de crear-hi un monestir féu que, avançat el segle XI, es reconstruís una església dedicada a Sant Martí, al peu del turó, prop del collet del seu nom, esmentada ja el 1009, de la qual resta dret un gran mur, l'arrencada de l'absis i els fonaments de la resta de l'obra, per a parroquial del terme. Aquí hi havia també l'antic cementiri. El fracàs de l'intent de fundació monàstica a l'església matriu de Santa Maria féu que hi retornés la parroquialitat i així des del segle XIV Sant Martí es considerà una capella o ajuda de Santa Maria, fins que es consumà la seva ruïna en ple segle XVIII.

L'església de Santa Maria prengué aviat el caire de santuari marià i una llegenda, recollida ja pel pare Narcís Camós (1650), deia que la seva imatge titular fou trobada per un bou del mas Bellver en una cova o balma situada en la cinglera o paret rocosa del turó. Aquesta església és un edifici romànic del segle XII, amb la volta modificada i dues naus laterals, afegides en època tardo-gòtica. Mostra diferents obres i afegitons de segles posteriors a la façana, acabada amb un campanar, i a les naus laterals; és, però, un edifici digne d'ésser conservat. L'espoliació de què fou objecte el 1936 i l'abandonament posterior (malgrat una primera restauració feta pel seu darrer propietari Sr. Porter), agreujat per les malvestats dels visitants desaprensius, han reduït l'església a un estat lamentable per bé que manté les voltes i l'estructura sencera, però, en canvi, la rectoria que li fa costat i l'antiga casa del comú tenen només drets alguns murs, sense rastre de teulades ni trespols. La Diputació de Barce-

lona, que des de fa pocs anys és propietària del lloc i de les dues grans cases i heretats veïnes de Bellver i de l'Agustí, té fet ja un projecte de restauració inicial de l'església i d'una casa per a un guardià que pugui vetllar per la seva conservació.

Des del 1940 la parroquialitat del terme ha passat a l'església de Santa Eugènia del Congost, situada a la riba dreta del Congost, darrere el mas Santaeugènia, un vell mas del segle XVI, renovat en part. La capella de Santa Eugènia existent al segle XVII es va ampliar al segle següent i darrerament s'hi va construir un nou campanar d'espadanya i una sagristia, així com altres altars interiors, per adaptar-la a les funcions de parroquial.

El terme compta des de sempre amb una segona parròquia, la Sant Cebrià de la Móra, situada sota el pla de la Calma, al vessant que mira el N i que aboca les seves aigües a l'antiga Vallmanya, solcada per la riera de Picamena o de l'Avencó. La vila rural de la Móra és esmentada per primera vegada entre els anys 898 i 917 i l'església de Sant Cebrià el 1099. L'edificació actual és romànica del segle XII, d'una nau amb absis llis, de pedra rogenca, a la qual es van afegir vers el 1580 dues capelles laterals que li donen ara una planta de creu llatina. El 1722 es va construir la nova portalada de ponent i vers el 1799 se li va aixecar un campanar, semblant a les torres de defensa de las antigues masies. No té capellà des del 1940 i està a cura del rector del Brull, que va fer restaurar l'església el 1952.

El 1515 tenia cinc famíies, 10 el 1686 i arribà a un màxim de 12 famílies el 1782. Avui dia té només habitada la casa del Clot, a mitja pendent sota l'església. S'han abandonat la resta de masos històrics, com les Ferreres, la Codina o Can Figuera, aquesta aprofitada encara per a corral i amb una vella capella de Sant Isidre, erigida el 1625, prop seu.

La demografia de la resta del terme, si fem excepció del sector del Congost, no ha estat pas més afortunada puix que s'han abandonat o aterrat cases de tanta tradició històrica com la Vila, Vilardebò, el Bellit Puig-agut, el Solà, Montcau, el Soler o l'Avencó, proper a Aiguafeda, on hi havia els antics pous de gel que abastaven en part la ciutat de Barcelona, i en masos del fondal, com la Torre, el Torn, Santaeugènia, Pereres o la Pedralba, prop del qual s'ha format una urbanització amb casetes per a l'estiueig.

La Pedralba és una antiga *domus* o casa forta, que manté encara l'estructura de gran casal amb un escut dels Bru de Fiveller, els seus darrers propietaris, refosos avui dia amb els comtes d'Alba de Liste. És documentada des del segle XII i els seus propietaris eren donzells. Al seu interior hi ha restes d'una antiga capella. El casal té part edificada al segle XV sobre murs més antics.

Vallforners és també un antic casal, documentat des del 1009, quan els comtes Ramon Borrell i Ermessenda lliuraren la meitat del seu domini alodial

*Interior de Santa Maria de Tagamanent, en curs de restauració.
(Foto: Amics de Tagamanent.)*

als vescomtes Ramon Folc i Ermessenda. Es troba sota el pla de la Calma, enfilat en la vall on neix la riera que esdevindrà la de Cànoves o Cardedeu i era un gran casal que fou renovat a la fi del segle XVI pels senyors de Tagamanent. Es troba en un petit planell per on passava l'antic camí d'accés al pla de la Calma. El barri del casal és envoltat per un portal i tancat de tipus modernista. El casal té annexa una capella ara en ruïnes, on en una làpida de marbre en llatí macarrònic es diu que la casa fou edificada pel senyor de Tagamanent i restaurada l'any 1610 pel seu fill Dalmau de Rocabertí, de la família dels vescomtes de Perelada. Damunt la porta del casal hi ha un escut en marbre dels Rocabertí. Sota el casal hi ha dos plans envoltats de murs on es féu alguns temps una fira de bestiar, abans ja esmentada.

Algunes de les cases del terme han estat renovades modernament o en temps més o menys recents com Pereres del Pla, un gran casal amb detalls modernistes al peu de la carretera, reconstruït el 1893 i envoltat d'un parc-jardí, o Can Torn, residència de la família Goula.

Al terme hi ha antics meners de ferro a la vall de Picamena, antigament explotats, i altres de coure al bosc de Can Vila de la Riba, als sots de l'Afrau d'En Coll i de l'Afrau de Roca de Corbs; igualment s'explota una mena de plom prop de la Figuera, a la Roca de Caça i a sota de l'Afrau.

AIGUAFREDA

Aiguafreda, municipi d'antiga tradició osonenca, ara adscrit per voluntat dels seus veïns al Vallès Oriental, té un terme que s'encavalca entre l'Osona i el Vallès.

La parròquia d'Aiguafreda, ampliada el 1877 amb un sector que abans era de Centelles, sota la Garga, a l'indret de Sant Pau de Gémenes, tenia una extensió més gran que no pas la del municipi actual o antiga quadra, de 7,96 km². Pertanyia i pertany a la parròquia d'Aiguafreda una bona part de l'enclavament del municipi de Seva per on s'estenen les urbanitzacions modernes de l'Hostal d'En Pinós i de Muntanyà, fins a l'antic casal d'Esparreguera, conegut per castell del Fitor.

El municipi, en canvi, es troba delimitat al N i al S pel torrent de Martinet i la riera de l'Avencó, a l'W pel Congost i l'E per una línia imaginària que comença a la frau de Muntanyà, segueix entre els masos Bruguer i can Brull fins a sobre de la capella de Sant Miquel de Canyelles i acaba en el pont de Picamena, a la vall de l'Avencó. La seva altitud és de 404 m sobre el nivell de la mar.

Tota la població del terme es troba concentrada a la vall del Congost, travessada de S a N per la carretera de Barcelona a Vic i Puigcerdà, dita Nacional 152. La població té com a eixos l'antic camí ral que va donar-li l'existència i la moderna carretera, oberta el 1840, paral·lela a l'esmentat camí.

La migradesa del terme municipal i el fet d'haver-se format la població a l'extrem SW del terme fan que aquest es trobi pràcticament unit al poblat de l'Abella, del municipi de Sant Martí de Centelles; li'n separa només la riera, però hi resta unit per un vell pont de tres arcades, construït el 1740.

El poble d'Aiguafreda va néixer com a barriada de camí ral entorn d'una ferreria que ja existia el 1553, regida per Antoni Adrobau. Al llarg del segle

XVI i del principi del XVII s'hi van edificar una carnisseria i un grup de casetes; el 1622 ja hi habitaven 15 famílies, en les quals hi havia homes d'oficis diversos, pagesos i jornalers. El conjunt s'anomenava barri o poble de les Ferreries. El 1675 s'hi edificà una esglésiola dedicada a la Immaculada Concepció, erigida en parròquia el 1877 i reemplaçada per un edifici de tipus modern i aspecte singular ara fa uns pocs anys.

El nom i la tradició, el va manllevar de l'antiga parròquia de Sant Martí del Congost o d'Aiguafreda, erigida per Emma, filla de Guifre el Pelós i abadessa de Sant Joan, i consagrada pel bisbe Gomar de Vic el 5 d'agost de l'any 898.

El vell temple de Sant Martí, dit ara d'Aiguafreda de Dalt, va centrar un antic domini d'aprisió comtal que va donar lloc a un terme autònom o quadra i que passà més tard a domini d'una família senyorial, que vivia al casal d'Aiguafreda o castell de Cruïlles.

L'església de Sant Martí es va edificar sobre un massís de pedra tosca en el qual hi havia, abans de l'erecció de l'església, una cova o cripta d'enterraments, mig natural, mig obra humana, excavada entre els anys 1917 i 1920 per mossèn Josep Gudiol. Això revela que allà devia haver-hi un edifici dedicat al culte en una època anterior a la invasió àrab, i que devia refer-se al principi de la conquesta i aprisió comtal, ocorreguts pels volts de 879.

Aquesta església fou reedificada i consagrada de nou l'any 1105 i modificada i reforçada més tard, perquè la fragilitat de la margera de tosca sobre la qual descansa li produí fortes clivelles, que encara ara n'amenacen l'estabilitat. L'estructura romànica, força malmesa, només pot veure's bé per l'interior, car exteriorment es troba amagada per una carcassa de murs i contraforts fets els segles XVII i XVIII per tal d'evitar-ne la ruïna. Era una església d'una nau amb un absis ornat interiorment amb fornícules allargassades, semblant al del Brull. Els segles XVI i XVII se li afegiren altars laterals, del Roser i de Gràcia, i un d'especial: el del Sant Crist, a fi d'estatjar una imatge del Sant Crist del segle XVII, molt venerada, i per la qual se celebrava una festa-aplec cada any el dia 3 de maig. Fou destruïda el 1936; refeta més tard, és ara l'únic element de culte, objecte encara d'aplec.

Precedeix l'església un portal nou i atri fet a la fi del segle XVI; al davant hi ha un típic comunidor, ja existent el 1733 i restaurat el 1962.

Aiguafreda té algunes cases dels segles XVII i XVIII, amb els seus típics portals de pedra adovellats o de llinda plana, però el conjunt de la població fa la impressió d'un poble modern; no debades ha passat de 450 habitants el 1900 a 2.000 habitants el 1975. Les modernes fàbriques de filats, teixits de cotó i plastificats, de maquinària tèxtil i mobles han estat la causa d'aquest fort creixement. Algunes indústries modernes, com les Filatures Llaudet, i

*Antiga parroquial de la
Concepció d'Aiguafreda,
substituïda fa pocs anys per una
nova església.*

tallers de mobles s'han establert fora de la població, enfront de l'antic nucli de la Llobeta, al costat de la carretera, i això ha estat causa d'un desbordament de la població fora de l'antic nucli.

Un dels aspectes que algun temps fou primordial i és encara molt destacat, és el de població d'estiuatge. La població es troba envoltada de torres, sobretot el sector de la part E de la carretera Nacional-152, i s'han constituït també nuclis residencials notables a la vall de la riera de l'Avencó, al sector de la Font dels Enamorats, i una nova urbanització entre la Llobeta i la població.

Les antigues masies d'Aiguafreda es troben al sector muntanyós que forma la part E del terme; entre les més antigues es compten els masos del Saüc, Vilargent, Can Brull, Cruïlles, la Llobeta, Casals, Casanoves, Serra de l'Arca, l'Aregall, l'Avencó i el Bellit. Alguns d'aquests masos es troben avui dia en ruïnes i despoblats, com el Saüc, Vilargent, Cruïlles i Serra de l'Arca, mentre que d'altres s'han renovat i canviat de funció, com Can Brull, la Llobeta o el Bellit.

El casal dels Cruïlles, anomenat popularment el castell de Cruïlles, és l'antiga residència dels senyors de la quadra, el qual, sense no haver tingut mai la categoria de castell termenat, era considerat centre jurisdiccional del terme, transformat en baronia el 1577. Els seus propietaris foren successivament, per enllaços matrimonials: Aiguafreda, Vilargent, Bassella, Hostalric, Cruïlles, Aimeric i Pignatelli; es tracta d'una mateixa família que canvià de nom per successius enllaços matrimonials. El primitiu casal fou destruït o desmantellat per ordre del rei al principi del segle XVI. En resten importants llenços de mur, amb portals de pedra picada, i una vella xemeneia de pedra. Consumada la seva ruïna, una part del solar fou aprofitada per a construir-hi una masia, d'aspecte més aviat miserable, que aprofità part de les antigues edificacions per a usos agrícoles.

El mas del Saüc i el de Vilargent, aquest darrer amb un nom vinculat als antics senyors del terme, són només un munt de ruïnes, igual com altres masos d'aparició més tardana, com la Frau d'En Garriga o Casanova del Bruguer.

El mas Serra de l'Arca va rebre el seu nom d'un dels antics dòlmens o arques que formen un petit grup en aquest sector. Són aquests el dolmen del mas Serra, el de la Costa de Can Brull, el de Cruïlles i el del Pla del Boix, al límit amb el castell del Brull.

Aquestes arques o dòlmens, descoberts i excavats entre els anys 1914 i 1916, han permès de trobar diferents elements, com sílex, botons prismàtics d'os treballat, rodells de collarets de pedra i d'os, ceràmica i abundants restes humanes. També hi han aparegut alguns objectes de bronze o aram que indiquen que foren utilitzats entre el neolític i l'època dels primers metalls. Les

*Sant Martí d'Aiguafreda de Dalt, antiga
parròquia ara abandonada, tal com era vers el 1935.*

troballes i plantes dels dòlmens es troben al Museu Episcopal de Vic; s'hi destaquen un ganivet de sílex, de Serra de l'Arca, de 32,5 cm, que és un dels més ben tallats i grans del país.

El mas Can Brull, comunicat per carretera amb la parròquia del Brull, d'on sembla que va manllevar el nom, ha estat restaurat amb tota cura, i prop seu s'han construït noves edificacions i han sorgit explotacions agrícoles i pecuàries, gràcies als Srs. Coma i Cros, amos també del Berenguer i d'altres terres del voltant. Aquest mas es troba documentat des del segle XIII.

L'antic mas de la Llobeta és la seu d'una comunitat de monges, i el mas del Bellit, adquirit pel municipi, s'ha convertit en casa de cultura i per a ús de la població, dins la qual es troba avui dia.

El terme d'Aiguafreda compta amb dues antigues capelles romàniques: la de Sant Salvador de l'Avencó i la de Sant Miquel de Canyelles, situades ambdues a la vall de la riera de l'Avencó. Nasqueren les dues prop d'antigues viles rurals, i les seves edificacions, també parentes d'estructura, són del segle XII. L'església de Sant Sanvador, més gran de dimensions, és un edifici rectangular, amb l'antiga porta a migdia i la moderna a ponent; ha estat restaurada recentment, i s'hi celebra missa els diumenges d'estiu, pel fet que es troba envoltada de modernes edificacions residencials. La de Sant Miquel, ara sense culte, és també un edifici rectangular sense absis, de petites dimensions, enfilat i arreerat a la costa esquerra de la vall de l'Avencó, sobre la Casanova de Sant Miquel, a l'indret de Picamena.

El lloc d'Aiguafreda de Dalt es troba en un pendent de la vall de Martinet, i s'hi accedeix per l'hostal i urbanització de la Font dels Enamorats. És un indret solitari, ric d'aigües, feréstec i d'atracció sentimental per als aiguafredencs. Des del 1877 restà com a tinença parroquial, i tingué capellà propi fins al 1936; aleshores començà el seu abandonament, agreujat pel més recent de l'antiga casa rectoral.

EL BRULL

Aquest territori formà a l'edat mitjana una demarcació senyorial que comprenia els actuals termes municipals del Brull i Seva. Municipi plenament muntanyenc, arriba fins a la Creu del Matagalls i inclou Coll Formic i tota la parròquia de Sant Cristòfol de la Castanya, situada en una raconada del vessant vallesà del Pla de la Calma, però també és un municipi osonenc, pel fet d'estendre's fins al centre de la Plana, sobretot en el sector de Viladrover.

Per la seva extensió (41,08 km²) ocupa el tercer lloc entre els municipis de la Plana, però és un dels de població més feble, i es troba en decreixement constant: ha passat de 257 habitants el 1970 a 198 el 1975 i a 187 el 1981. No inclou cap nucli de poblament; tot i això, a redós de la parròquia de Sant Martí del Brull es van construir edificacions residencials, que aprofiten la bellesa de l'indret per a l'estiueig.

La parròquia de Sant Martí del Brull es troba a una altitud de 843 m, a l'entrada de la vall que culmina amb Coll Formic a 1.145 m d'altitud. No es troba al fons de la vall, sinó en un pendent del vessant dret de la riera de Collformic, que s'enfondeix vers la Vallmanya o fondalada de l'Avencó, en direcció al Congost. Antigament, tot el territori del Brull s'anomenava Territori Sedevà o de Seva, denominació que consta entre els anys 905 i el 963. D'ençà del 994 es comença a esmentar el castell del Brull, que acabarà imposant el nom a tota la demarcació. La parròquia de Sant Martí, dintre el Territori Sevedà, ja existia el 903; entre el 1018 i el 1044 és anomenada Sant Martí de Castellar. Això ha fet pensar que el seu primer emplaçament era als peus del puig Castellar, seu d'un antic nucli de poblament que té encara clapers informes de pedres. El puig Castellar es troba a uns vint minuts cap a llevant del Brull; s'aixeca per damunt mateix de la carretera que porta a Coll Formic,

i ateny els 928 m d'altitud. Als peus del puig, mirant el Brull, hi ha un planell conegut encara per pla de Sant Martí, on, segons tradició, hi havia la primitiva església parroquial. Els vescomtes d'Osona, amos de la demarcació del Brull, edificaren una nova església parroquial (1048- 1062) als peus del castell del Brull, que és la que subsisteix encara bàsicament. Fou consagrada pel bisbe Guillem de Balsareny i dotada per la vescomtessa Guisla de Cardona i, més tard, per Ramon Folc I de Cardona i la seva muller Ermessenda. L'església tenia inicialment dues absidioles més, ultra l'absis major, conservat íntegrament, que desaparegueren amb les ampliacions d'altars laterals i les reformes dels anys 1588 i 1791. Tot i això, aquesta església, de pedra vermella i situació aïllada, es presenta exteriorment com un bell exemplar del romànic de l'equip de mestres d'obra que treballà per als Cardona, tota adornada amb arcuacions i faixes llombardes en els murs exteriors i amb fornícules allargades en la conca interior de l'absis major. Té afegides les restes d'un atri, amb dues grans arcades de pedra del segle XII, que protegien l'antiga porta de migdia, inutilitzada a partir del 1588, quan es modificà l'actual mur de ponent. També se li afegí el campanar el 1791, època en què hom reformà les voltes i el capdamunt de la façana, dotat de decoració barroca.

L'església és al peu de la carretera de Seva a Palautordera, i forma el petit *poble* del Brull, amb la rectoria, l'hostal i l'antiga escola i casa comunal.

El poble és al peu del pujolet coronat per les restes del castell del Brull, del qual resten una torre d'angle, força escalabrada, i un llenç alt de mur; ambdós emergeixen de la tofa de verdor de l'alzinar que l'envolta. S'endevina, però, la planta pentagonal, amb torres d'angle, com la que resta en part; n'hi ha un estudi arquitectònic de Josep M. Pericas, fet el 1916. Té una història densa, publicada en una bona part. El castell fou alçat pels vescomtes d'Osona dins el feu vescomtal que els seria atribuït arran de la restauració del comtat d'Osona (segle IX) i que comprenia també la demarcació de Tagamanent. La seva existència consta des del 994, any en què fou infeudat pel comte Borrell a Ramon, vescomte d'Osona-Cardona. El nom del Brull, dintre del Territori Sevedà, apareix en la documentació des de l'any 963. Tenia cura del castell un llinatge militar, els membres del qual, cognominats *Brull*, més tard foren senyors del terme de Múnter i del de la Vallferosa, al Solsonès; també en foren castlans els Balenyà, els Vilanova i altres famílies de cavallers dels voltants. Al museu Diocesà de Solsona es conserva una bonica tomba del segle XIV d'un dels antics castlans del Brull, amb un cavaller jacent sobre seu.

Entre el 1266 i el 1271 els bisbes de Vic i la canònica compraren el terme i alguns drets dels castlans. Des del segle XIV es perfila el domini dels Brull sota l'alt domini dels bisbes de Vic, que en seran barons fins al 1812 i sota l'administració de dues famílies castlanes: els Centelles i els Alemany-Cruï-

*L'església parroquial de Sant Martí
del Brull, amb les ruïnes del castell al fons.*

lles-Vilademany. El terme del Brull fou sempre essencialment rural; comptà amb unes 80 famílies al principi del segle XIV, xifra que baixà a 25 al segle XV (aquestes dades corresponen al terme de la parròquia de Sant Martí del Brull i al seu annex de Viladrover, amb exclusió de la part de la Castanya).

Viladrover forma un apèndix del municipi del Brull que parteix el terme de Seva i arriba fins més enllà de la via del tren, puix que limita amb Balenyà per l'antic camí ral de Vic a Barcelona. El lloc de *Vilar Adroario* és conegut des del 1029, i sempre formà part de la parròquia del Brull. La seva església de Sant Jaume de Viladrover ja era un feu de domini particular el 1131, però sotmesa a la jurisdicció parroquial del Brull. És un edifici romànic, fet en el pas del segle XI al XII, amb un campanar esvelt sobre la volta i el mur de ponent; per la poca consistència dels murs hom li va renovar la volta i li va construir un absis nou entre el 1916 i el 1920. Tot i això, conserva una bellesa de línies i una puresa romànica, sobretot en el seu exterior, que la fan digna d'ésser visitada i admirada. Es troba prop de dues grans masies: el Grau i els Bastons; la proximitat d'aquesta darrera fa que se la conegui popularment per Sant Jaume dels Bastons, bé que no s'ha perdut l'actiu nom de Viladrover.

Les masies històriques del Brull són la Sala, Casademunt, l'Estanyol, el Rourell, el Boix, el Bruguer, el Solà, el Pujol, la Castanyera, la Morera, les Planes i el Prat i, al sector de Viladrover, el Grau, els Bastons, el Pla i Serra-Montmany. Tots aquests masos existien ja el 1270, i capejaren l'ensulsiada demogràfica dels segles XIV i XV. El seu nombre augmentà considerablement, fins a incloure unes 70 famílies el 1860.

Per llur història i aspecte arquitectònic es poden remarcar la masia de la Sala, que conserva elements fortificats del segle XIII i que manté el cognom antic i la documentació des d'abans del 1270, i la de Casademunt, formada per un bell edifici quadrat construït per picapedrers francesos entorn del 1540 i embellit el segle XVIII amb rajoles de València i altres ornamentacions, quan era propietat de la família Ponç; serví de sanatori antituberculos aproximadament entre els anys 1920 i 1950, i darrerament és propietat d'una comunitat de monges. S'hi construï a prop una gran església de reminiscències gòtic-modernistes i altres edificacions, per tal d'adaptar-lo a la funció de sanatori.

També mereixen ésser destacades les masies de l'Estanyol, una gran edificació allargada amb elements gòtic-tardans, el Grau, els Bastons i la Castanyera, que serví durant anys de casa de colònies. Prop de l'església del Brull s'han construï algunes edificacions modernes de molt mèrit i bon gust.

Cal esmentar, també, el dolmen del Pla del Boix, situat sobre l'espadat de la Vallmanya o riera de l'Avencó, que mira el vessant de la Móra del Pla de la Calma, i la muralla del Brull o del Montgròs, descoberta el 1974 i en

part excavada. És un gran mur, amb torres de defensa, d'uns 80 metres de llargada, que tanca un estret entre fondalades a l'indret conegut pel Montgròs. Les restes de ceràmica àtica i altres elements arqueològics que s'hi han trobat revelen que és una obra de defensa dels ibers ausetans, iniciada el segle IV o III aC i restaurada en arribar els romans. L'accés al dolmen i a la muralla és fàcil pel camí o pista dels masos de la Sala i de Can Brull, arranjat per mossèn Coma i Cros. Aquest és un camí que porta al mas de Can Brull d'Aiguafreda i permet una magnífica vista del vessant N del Pla de la Calma i de les fondalades de la Vallmanya i de l'Avencó.

La carretera transversal del Montseny a través de Coll Formic o carretera de Seva a Palautordera ha fet sortir del seu aïllament el terme del Brull i li ha obert noves perspectives turístiques i residencials, les quals no compensen, però, el despoblament de les masies de la muntanya, sobretot les del sector de la Castanya.

Coll Formic, conegut amb aquest nom des del 874, és un punt de partida per anar a Matagalls i iniciar travessies del Montseny, o del Pla de la Calma, i per accedir a la Castanya. La masia de *Sant Andreu de la Castanya*, emplaçada a deu minuts de Coll Formic en direcció a Matagalls, és la masia habitada més alta del terme (1.250 m), i fou un dels primers refugis de muntanya del Centre Excursionista de Catalunya. Malgrat el seu nom, no hi ha record que hagi tingut mai cap capella dedicada a sant Andreu. En canvi, s'hi ha construït fa pocs anys una capella dedicada a Maria Mitjancera, on es fa un aplec anual, al vessant nord de Coll Formic, a l'indret de la font del Faig.

A Coll Formic tingué lloc, els dies 10 i 11 de gener de l'any 1874, la matança de cent deu fugitius liberals de Vic, que, pel fer d'haver caigut en poder dels carlins d'En Tristany, marxaven cap a la costa. L'autor de l'afusellament fou el caporal carlí Ramon Vila, de Viladrau, i les víctimes, actualment inhumades al cementiri de Vic, foren capturades mentre reposaven a la casa de Sant Andreu i foren llençades, de moment, en un dels diversos pous de neu que es troben a Coll Formic i als seus voltants.

El sector de la Castanya fou inclòs al municipi del Brull entorn del 1840. Té com a centre una antiga vila rural de *Chastania*, coneguda des del 993; s'hi va edificar una església de Sant Cristòfol, consagrada el 1082, que amb algunes transformacions manté encara una bona part de l'edificació romànica. El 1824 tenia 19 famílies en el cens; avui dia només n'hi ha quatre.

SEVA

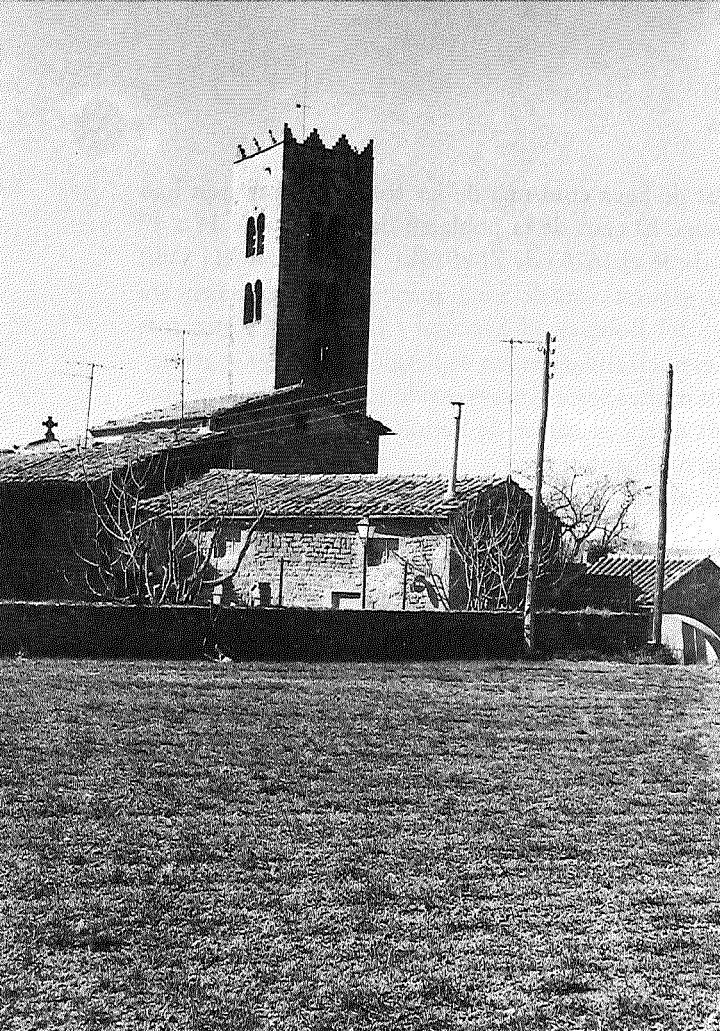
El municipi de Seva (de 29,10 km²) s'estén per l'anomenada Falda del Montseny, i és format per dos sectors del terme, separats entre ells per l'apèndix que forma el municipi del Brull cap a Viladrover.

La part central o més important del terme se centra en la població de Seva, que no arriba al miler d'habitants, però que per la seva història, edificacions i sectors residencials que l'envolten forma un conjunt notable i atraient, mentre que l'altre sector o aclau de Seva no té cap nucli administratiu, bé que va adquirint importància pel gran nucli residencial de Muntanyà, que cada dia va creixent i embellint-se.

Seva, ja s'ha dit en parlar del Brull, va formar durant tots els segles medievals i fins al principi del segle XIV una unitat històrica amb el terme del Brull sota la denominació de terme del castell del Brull, i més tard de la baronia de Seva i Brull. A despit d'aquesta submissió aparent, el centre administratiu de tot el terme fou sempre la sagrera de Seva, on radicava la cort o cúria dels temps senyorials. S'ha remarcat també que tot el terme, posteriorment anomenat del Brull, es digué, al llarg del segle X, Territori Sedevà, nom que hom creu que podria derivar de «lloc selvatà», que es reduí més tard a la vila rural de Seva (997), prop de la qual fou creada des d'abans del 1029 la parròquia de Santa Maria de Seva.

La història jurisdiccional o del domini del terme de Seva és la mateixa que la del Brull; primer fou de la casa vescomtal d'Osona-Cardona, i més tard, de la mitra de Vic.

El *poble* de Seva fou, entre els segles XIII i XIV, una sagrera fortificada, voltada de murs i amb portals, que tingué un paper molt destacat en les bandositats del principi del segle XV, més tard, en la guerra contra Joan II, conclosa en la capitulació de Vic del 8 de juliol de 1472. En el document de capitula-

*El campanari
de Seva, obra
romànica del
segle XII.*

*Nucli antic del poble
de Seva, entorn de
l'església parroquial
de Santa Maria.*

ció és esmentada la localitat de Seva com una de les forteses que més han servit per a damnificar Osona. El cens de la població de Seva era de 14 a 17 famílies els segles XV i XVI, de 36 el 1626 i de 71 el 1681. Els segles XVII i XVIII s'expandí per barris o ravals, separats tots del nucli principal i coneguts encara com el carrer de Pedret, el del Bonaire, el Serradal i la Secreta. Entre tots tenien 63 cases el 1860, i 66 el nucli situat entorn de l'església o antiga sagrera.

Avui dia s'han construït moltes torres i cases residencials entorn del poble i dels antics barris, dos dels quals, el carrer de Pedret i el del Bonaire, ja es troben pràcticament units al nucli antic; però la manca d'indústria n'ha impedit la creixença, que altrament s'hi hauria produït per la seva situació, clima i obertura d'horitzons.

En l'aspecte monumental cal destacar l'església, reedificada entre el 1048 i el 1089, però tan modificada, que de la primitiva sols resten els murs laterals de la nau. L'absis es transformà en un ample presbiteri el segle XVIII, i la façana fou modificada cap al 1920. L'esvelt campanar, acabat modernament amb merlets, és una notable edificació romànica del segle XII, molt ben conservat i que dóna una silueta inconfusible a la població. Els seus retaules, barrocs tardans, són de poc valor.

El nucli antic de la població té cases interessants de pedra amb finestrals de tipus gòtic conopial i altres de més vells, de transició del romànic al gòtic: només en resta un al seu lloc; un altre i també vells elements esculpits foren traslladats i incorporats a la restauració modernitzada del mas Sors o antic mas dels Horts, situat a poca distància de l'església. Són moltes les cases amb portals adovellats i altres elements (llindes, finestres, pedres cantoneres, etc) que caldria conservar i no deixar que siguin destruïdes.

És remarcable també per la seva història i estructura el gran mas el Prat, de la família Molins, unit pràcticament a la població, els hereus del qual eren els batlles nats o batlles de sac de les rendes dels bisbes de Vic al terme de Seva i el Brull. Un avi del mas va redactar una genealogia de Seva plena d'interessants notícies sobre la població als segles XVIII i XIX.

L'extrem est del terme, que limita amb Taradell i Viladrau, va formar segles enrere la quadra de Terrassola, separada civilment de la jurisdicció del Brull i de Seva i que no li fou incorporada fins al 1840. La quadra de Terrassola era de domini civil dels preposits de gener de la seu de Vic, i criminal dels veguers d'Osona, i algun temps de la casa de Cabrera. La quadra de Terrassola es va originar a l'entorn d'una antiga *domus* o casa forta, dita de Vilanova, de la qual amb prou feines es veuen els fonaments.

La seva demarcació, la integraven uns masos (un màxim de 16 masos el 1325 i un mínim de 5 el 1553), entre els quals es destaquen la Rovira i Sobrevia, renovats modernament, i altres masos antics com Terrers de Terrassola, el

Virgili o el Vilardell. El mas Sobrevia té al seu costat una torre o casal modernista, obra de J.M. Puig i Cadafalch.

A la part de migdia, prop del límit amb el Brull, es destaquen els masos Serrabardina, l'Albereda i Figuerols. Aquest darrer, situat cap a l'antic domini de Valldoriola, cedit a Ripoll el 1010, és un gran casal gòtic amb finestrals del segle XV, modificat segles més tard i amb una torre de defensa, potser del segle XVI, que tenia una capella a la seva base. Darrere la masia, sobre un pujolet, hi ha una capella de la Mare de Déu del Roser, construïda cap al 1590. Els amos del mas, residents a Barcelona, posseeixen documentació que es remunta al segle XIII. No lluny d'aquest mas hi hagué la capella de Sant Genís de Valldoriola, documentada el 1237; gairebé només se'n coneix l'emplaçament.

El sector ponentí del terme, que va de la població a la barriada de l'Estació de Balenyà, té també notables masies, algunes d'aquestes amb finestrals de tipus conopial, com les Riquer i Pibatlle o altres, com el mas Cendra, amb galeries. El mas Pibatlle rebé el nom de l'ofici de batlles del terme exercit pels seus hereus. El mas Riquer ha estat ampliat amb una nova construcció residencial de pedra, feta amb gust, i és mantingut amb una gran cura pels seus propietaris actuals, els Margenat.

El barri de l'Estació de Balenyà, dit també Balenyà, es troba en la seva major part dintre del terme municipal de Seva, almenys tota l'expansió moderna, inclosa l'església parroquial de Sant Miquel dels Sants de Balenyà, erigida vers l'any 1950. L'augment de població d'aquest sector justifica en bona part la petita creixença del municipi de Seva, que ha passat entre el 1970 i el 1975 de 1.147 a 1.280 habitants i ha arribat a 1.546 el 1983.

Restava finalment l'aclau de Seva, enclavament d'un sector del terme de Seva entre els municipis del Brull, Balenyà, Centelles i Aiguafreda. És un sector que parroquialment es troba repartit entre Seva, Balenyà i Aiguafreda, però que per raons jurisdiccionals restà integrat a l'antic domini de la baronia del Brull. Té el límit W a l'antic camí ral de Vic a Barcelona; per això retalla i inclou sectors de la població dels Hostalets formats al llarg d'aquest camí, bé que per convenis ulteriors se n'ha modificat un poc el traçat a l'indret dels Hostalets.

Com a fites històriques d'aquest sector hi ha l'antiga vila rural i propietat de Muntanyà, documentada el 1045 i transformada més tard en una gran masia, amb els clàssics afegits d'una galeria, masoveria i d'una capella independent, dedicada a la Degollació de Sant Joan Baptista, feta el segle XVIII. Els hereus del mas conserven l'antic cognom i una extraordinària col·lecció documental que es remunta al principi del segle XI.

Dintre l'heretat de Muntanyà s'ha creat l'urbanització homònima, amb

molts carrers pavimentats, sectors esportius, restaurant i quasi un centenar de torres o xalets fets amb gust i segons uns models preestablerts. Aquesta urbanització es comunica amb la de l'Hostal d'En Pinós o «Aigrafreda Progrés», no tan acurada, però també amb moltes carreteres i torres, acabada ja i situada a la vall del Congost. Ambdues es troben totalment dins el terme municipal de Seva.

Al sector més proper als Hostalets hi ha l'antiga casa o vila rural de Vallossera, coneguda amb el nom de *Valle Orsaria* des del 898. És un gran casal vuitcentista amb una capella annexa dedicada a la Sagrada Família. Prop dels Hostalets hi ha també el carrer de la Cogullada, al llarg del camí ral, format el segle XVIII, amb cases humils de bracers o menestrals.

Una part del sector de Seva més proper als Hostalets depenia de l'antiga església de Sant Mamet, existent el 1039, com a sufragània de Balenyà. Avui dia aquesta església, refeta el segle XIII, és un garatge del mas Sant Mamet que s'hi alça al costat. Tingué culte fins al 1936.

La part S de l'enclavament, entre el castell d'Esparreguera i el torrent de Martinet, ha estat sempre unit a la parròquia de Sant Martí i ara de la Concepció d'Aiguafreda. S'hi destaca l'antiga *domus* o popularment castell d'Esparreguera, del qual es conserven importants ruïnes. Fou habitat pels antics cavallers cognominats *Esparreguera* i després Vilanova, castlans menors del castell de Centelles. Del vell casal resten els quatre murs fins a l'alçada d'un primer pis, que revelen que era un casal d'època de la fi del romànic, de bona pedra i amb una situació ben estratègica.

L'actual masoveria d'Esparreguera es va edificar als peus del vell casal o castell, a l'indret de l'antiga capella de Santa Fe d'Esparreguera, i es va aprofitar una part dels murs. Per la seva proximitat al gran mas Fitor, és conegut també popularment per castell del Fitor.

El terme inclou també la capella de Sant Antoni de les Codines, recentment desmuntada per ampliar la carretera N-152 i que es pensa reconstruir dintre el terme de Centelles, l'Hostal d'En Pinós —un antic hostal de camí ral—, el mas Can Garriga del Solei, la important guixera o forn de calç de Sant Antoni i el mas Perafita i capella de Santa Madrona. Aquest mas, ara molt transformat i convertit en un hostal, va rebre el nom del menhir o «pedrafit» de davant la capella de Santa Madrona. És una gran pedra, evidentment monument prehistòric, un xic inclinada a causa de les excavacions que es van fer al seu entorn; té uns tres metres visibles i un parell de soterrats. La capella de Santa Madrona, ampliada més tard, no és anterior al segle XVIII.